

ARAŞTIRMA MAKALESİ / RESEARCH ARTICLE

Bir Söz Estetiği Olarak Kur'ân'ın Son Sözleri: Hüsnü'l-Hâtime Sanatı Açısından Bir İnceleme

The Last Words of The Qur'ân as an Aesthetics of Speech: An
Analysis in Terms of The Art of Husn al-Khâtimah

Mehmet Zahid Çokyürür

Dr. Öğr. Üyesi, Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Arap Dili ve Belagatı
Anabilim Dalı

Dr., Karamanoğlu Mehmetbey University, Faculty of Theology, Department of Arabic Language and Rhetoric
Karaman/Türkiye

mzcokyurur@kmu.edu.tr

orcid.org/0000-0002-2587-3882

Geliş Tarihi: 13.10.2024

Kabul Tarihi: 05.12.2024

Yayın Tarihi: 30.12.2024

Date of Submission: 13.10.2024

Date of Acceptance: 05.12.2024

Date of Publication: 30.12.2024

Değerlendirme: Bu makalenin ön incelemesi bir iç hakem (yayın ve danışma kurulu üyeleri) içerik incelemesi ise en az iki dış hakem tarafından çift taraflı kör hakemlik modeliyle incelendi.

Peer-Review: Single anonymized internal (editorial and advisory board members) and at least double anonymized external double-blind peer review

Etik Beyan: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Ethical Statement: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while conducting and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Benzerlik Taraması: Benzerlik taraması yapılarak intihal içermediği teyit edildi.

Plagiarism Check: It was confirmed that it did not contain plagiarism by similarity scanning.

Çıkar Çatışması: Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Conflicts of Interest: The author(s) has no conflict of interest to declare.

Finansman: Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.

Funding: The author(s) acknowledge that they received no external funding to support this research.

Atıf/Cite As: Çokyürür, Mehmet Zahid. "Bir Söz Estetiği Olarak Kur'ân'ın Son Sözleri: Hüsnü'l-Hâtime Sanatı Açısından Bir İnceleme". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 67 (2024): 102-125

DOI: doi.org/10.15370/maruifd.1566188

ARAŞTIRMA MAKALESİ / RESEARCH ARTICLE

Bir Söz Estetiği Olarak Kur'ân'ın Son Sözlere: Hüsnü'l-Hâtıme Sanatı Açısından Bir İnceleme

The Last Words of The Qur'ân as an Aesthetics of Speech: An Analysis in Terms of The Art of Husn al-Khâtimah

Öz: Kur'ân'ın *i'câz* veçhesi, belagatin en mühim disiplinleri olan *meânî* ve *beyân* ilimleriyle ortaya konulabileceği gibi bedîi sanatlarla da pek tabii izah edilebilir. Zira Kur'ân belagatin temel dinamiğidir. Bu araştırmada Kur'ân, anlamsal bedîi sanatlardan olup önemli bir söz estetiği konumuna haiz olan *hüsnü'l-hâtıme* bağlamında incelemeye alınmıştır. Arap belagatinde *hüsnü'l-hâtıme*; muhataba sözün biteceği hissettirilerek sonunun kulağa hoş gelecek şekilde tatlı, biçiminin güzel, manasının ise latif kılınmasıdır. Arap edebiyatı tarihinde *hüsnü'l-hâtıme* şair, yazar ve hatiplerce özen gösterilen bir husus olmuştur. Özellikle Abbasiler dönemindeki şair ve ediplerce bu sanat çeşitli vecihleriyle söze başarılı bir şekilde uygulanmıştır. Kur'ân'ı Kerim'de de *hüsnü'l-hâtıme*ye dair zengin bir veri bulunmakla birlikte ilk etapta bu sanatın sure sonlarındaki varlığı akla gelmektedir. Hâlbuki çalışma derinleştirildiğinde sadece sure sonlarında değil, sure içi bölümlerde, hatta ayet sonları ile vahyin sona erdiği bildiren pasajlarda dahi bu sanatın varlığı tespit edilmiştir. Bu durum eldeki çalışmanın ilham kaynağını oluşturmuştur. Mevcut literatür bu bağlamda tarandığında bu araştırmanın muhteva ve metoduna sahip olan başka bir akademik çalışmaya rastlanmamıştır. Yakın denilebilecek çalışmalar incelendiğinde ise bu çalışmaların içerik, gaye, usul ve ulaştığı sonuçlar bakımından kısmen benzeşen yönleri olsa da büyük ölçüde farklılık arz ettiği gözlenmiştir. Söz gelimi özellikle tefsir literatüründe bu sanat daha çok tefsir ilmindeki surelerin başı ile sonu arasındaki münasebet açısından ele alınırken bu çalışmada, Arap edebiyatçı ve belagatçilerinin belirlemiş olduğu *hüsnü'l-hâtıme* kriterleri açısından meseleye yaklaşmıştır. Dolayısıyla bu çalışmanın, özellikle bu açılarından literatüre katkı sunacağı umulmaktadır. Araştırmada literatür tarama yöntemi kullanılmıştır. Bu meyanda öncelikle bu sanatın kavram çerçevesi, teorik boyutuyla ilk kez hangi âlimlerce ele alındığı, sanatın icrasındaki temel ölçütlerin neler olması gerektiği hususları ile şiir, nesir ve hitabe gibi temel Arap edebiyatı yazınlarındaki yeri incelenmiş, daha sonra Kur'ân'ı Kerim'deki *hüsnü'l-hâtıme* olgusunun mertebeleri ve temel niteliklerinin tespitine çalışılmıştır. Neticede bu sanatın literatürde çok sayıda kavramla kullanıldığı, bunun bir sonucu olarak edebiyat ve belagat âlimlerinin sanatın ilk mucidinin kim olduğu noktasında uzlaşamadıkları, yine İbn Reşik ile Ebû Hilâl el-Askerî arasında Cahiliye Dönemi şiirinde sanatın var olup olmadığı çerçevesinde bir uzlaşmazlığın olduğu gibi hususlar tespit edilmiştir. Bu durumun iki âlimin *hüsnü'l-hâtıme* sanatına bakışlarının ve *hüsnü'l-hâtıme* ölçütlerinin farklılığından kaynaklanmış olabileceği düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Arap Dili ve Belagati, Bedi', Kur'ân-ı Kerim, Hüsnü'l-Hâtıme, Berâ'atü'l Makta', Söz Estetiği.

Abstract: The *i'jāz* aspect of the Qur'an can be revealed by the sciences of *mā'ānī* and *beyān*, which are the most important disciplines of rhetoric, and can also be explained by the artistic arts. Because the Qur'an is the basic dynamic of eloquence. In this study, the Qur'an is analysed in the context of *husn al-khātimah*, which is one of the semantic artistic arts and has an important position in the aesthetics of speech. In Arabic rhetoric, *husn al-khātimah* is to make the interlocutor feel that the word will end and to make the end sweet to the ear, the form beautiful, and the meaning pleasant. Therefore, the concept has nothing to do with the term *khātimah*, which means 'passing away from the world with faith'. In the history of Arabic literature, *husn al-khātimah* has been a matter of care by poets, writers, and orators. Especially the poets and orators of the Abbasid period successfully applied this art to the word in various forms. Although there is rich data on art in the Qur'an al-Karim, its presence at the end of the suras comes to mind in the first place. However, when the study was deepened, the presence of the art was detected not only at the end of the suras but also in the sections within the suras, even at the end of the verses, and in the passages stating the end of the revelation. This situation has been the source of inspiration for the present study. When the available literature is reviewed in this context, there is no academic study similar to the content and method of this study. When the studies that can be called close were analysed, it was observed that their content, aims and methods were completely different. For example, İsmail Durmuş's article 'İntihâ' in the Encyclopaedia of Islam is a summary within the limits required by an encyclopaedia article, but it does not include some features in its content. Again, although Faruk Tuncer's work titled '*Tenasüp İlmi Açısından Kur'an Sûrelerindeki Eşsiz Ahenk*' deals with the subject relatively under the subtitle of 'Kur'an'ı Kerim Sûrelerinin Sonları (Hâtime)', he did so from the perspective of the issue of *tenasüp* in the science of tafsir, not from the perspective of artistic arts in the science of eloquence due to the nature of the study, and as the title suggests, he only deals with the endings of the suras. Similarly, Ebubekir Sıddık Şahin's 'Şiirin Üç Güzeli: Hüsni-i Matla', Hüsni-i Tahallüs, Hüsni-i Makta' is related to the field of Turkish literature. In the Arab world, there is no modern study that deals with this art or, in other words, the issue at a problematic level in the modern period. Therefore, it is hoped that the research will contribute to the literature. On the other hand, the literature review method was used in the research. "In this context, the conceptual framework of art was first examined, along with the scholars who addressed it in its theoretical dimension. The discussion also included the fundamental criteria for evaluating art and its place in key Arabic literary forms such as poetry, prose, and oratory. Following this, an attempt was made to define the boundaries and key features of the phenomenon of *husn al-khātimah* in the Qur'an. As a result, it has been determined that art is used with many concepts in the literature, as a result of this, scholars of literature and rhetoric cannot agree on who is the first inventor of art, and there is a disagreement between Ibn Rashīq and Abū Hilāl al-Askarī on whether art existed in the poetry of the Jahiliyyah period. It is hoped that this situation may be due to the differences in the two scholars' views on the art of *husn al-khātimah* and the criteria of *husn al-khātimah*. Again, the existence of the phenomenon of *husn al-khātimah* in the Qur'an not only at the end of the suras but also at the end of the verses, at the end of the verses and in the verses that indicate the end of the revelation has been another conclusion reached in the research.

Keywords: Arabic Language and Rhetoric, Badi', The Holy Qur'an, Husn al-Khātimah, The Ingenuity of The Passage, Word Aesthetics.

1. Giriş

Arap belagatinin bir ilmî disiplin haline gelişinin en önemli amili Kur'an'ın *i'câz*ının kaynağı konusundaki dilbilimsel tartışmalardır. Çünkü Kur'an'ın dil açısından en önemli özelliği olan *i'câz* boyutunu ön plana çıkararak temel saik onun belagî yönü olmuştur. Zira Kur'an'ın ifade gücünün dışındaki mucizevi yönlerine dair söylenenlerin hiçbirisi onun her ayetini veya başka bir deyişle bütününe ilgilendirmezken, Kur'an'ın alternatifsiz ifade gücünü temsil eden belagatinden kaynaklı *i'câz* yönü, onun tek tek her bir ayetinde çeşitli belagî form ve renklerde tezahür etmiş ve böylece bütününe de temsil eder olmuştur. Bu vesileyle tarihte belagatin bir ilmî disiplin halindeki teşekkülünden sonra *i'câz* denince belagat, belagat denince de *i'câz* akla gelir olmuştur.¹

Kur'an'ın *i'câz* yönünün kendini gösterdiği sanatlardan birisi de *hüsnü'l-hâtîme*dir. Bu sanat zamanla aşağıda da ayrıntılı olarak anlatılacağı üzere belagatin alt disiplinlerinden biri olan bedî sanatların çatısı altında kendine yer bulmuş, böylece anlama dayanan bedî sanatları (*el-muhassinât-ı ma'nevîyye*) arasında anılır olmuştur. Gerek şairler ve gerekse nesirle ilgilenen edebiyatçılar tabiatı gereği *hüsnü'l-hâtîme* sanatına ayrı bir önem atfetmişler ve bu sanatlı anlatım biçimi, belagatin hem teorik hem de pratik düzleminde varlığını sürdürmüştür. Bu nedenle belagatin bir cüzü olan bu sanat, söz konusu edebî arenada kendine özgü bir yer edinmesi özelliği sayesinde belagatin zirvesi ve kaynağı olan Kur'an'da da çokça kullanılmıştır. *Hüsnü'l-hâtîme* sanatının Kur'an'da önemli bir üslup özelliği olarak kullanılması araştırmamızın mihverini oluşturmuştur. Ancak çalışmanın farklılık arz eden yönü bu sanatın, Arap dili ve belagati perspektifinden ele alınması olduğu gibi kaynaklarda bir bütün halinde rastlanılmayan Kur'an'daki sure içi bölümlerde, ayet sonlarında ve son nazil olan ayetlerdeki *hüsnü'l-hâtîme* olgusuna temas edilmiş olmasıdır. Dolayısıyla araştırmada; öncelikle sanatın kavramsal sınırları, kuramsal boyutuyla ilk kez hangi âlimlerce ele alındığı, sanatın uygulanmasındaki ana kriterlerin neler olması gerektiği konuları ile şiir, nesir ve hitabe gibi temel Arap edebiyatı ürünlerindeki yeri incelenmiş, daha sonra âlimlerin belirlediği kriterler ekseninde Kur'an'ı Kerim'deki *hüsnü'l-hâtîme* olgusunun temel özellikleri ve konumlarının tespitine çalışılmıştır.

Eldeki literatür bu bağlamda gözden geçirildiğinde bu araştırmanın muhteva ve metoduna sahip olan başka bir akademik çalışmaya rastlanmamıştır. Yakın denilebilecek çalışmalar incelendiğinde ise içerik, amaç, metot ve ulaştığı sonuçlar bakımından kısmen benzeşen yönleri olsa da çalışmaların büyük ölçüde farklılık arz ettiği gözlenmiştir. Söz gelimi İsmail Durmuş'a ait olan *TDV İslâm Ansiklopedisi*'ndeki "İntihâ" maddesi bir ansiklopedi maddesinin gerektirdiği sınırlar çerçevesinde özet biçiminde olmuş, burada daha çok tefsir ilminde olduğu gibi baş ile son arasındaki uyum açısından bu sanata örnekler verilmiş, ayrıca madenin muhtevasına sure içi bölümlerde ve ayet sonlarında *hüsnü'l-hâtîme* gibi meseleler de almamıştır. Faruk Tuncer'in *Tenasüp İlmi Açısından Kur'an Sûrelerindeki Eşsiz Ahenk* adlı

1 Fadl Hasan Abbas, *İcâzül-Kur'an*, 153.

kitabı “Kur’an’ı Kerîm Surelerinin Sonları (Hâtîme)” alt başlığında konuyu nispeten ele almış, ancak bunu hem çalışmanın tabiatı gereği belagat ilmindeki bedîî sanatlar perspektifinden değil, tefsir bilim alanına özgü bir bakış açısı ile tenasüp perspektifiyle ele almış, hem de başlıktan da anlaşılacağı üzere daha çok sure sonlarındaki *hüsni’l hâtîme* sanatıyla ilgilenmiştir. Dolayısıyla bu çalışmada erken dönem Arap dili âlimlerinin *hüsni’l-hâtîme* sanatına ilişkin oluşturdukları ölçütler ve bu kavramın tarihî serencamı ile sure içi bölümlerde ve vahyin sona ereceği hissi oluşturan ayetlerde *hüsni’l-hâtîme* konusuna hiç değinilmemiştir. Ayrıca çalışma, sanatı “Esmâ’ül-Hüsna ile Biten Sureler” ve “Sûrelerin Va’d ve Vaid (Müjde ve Korkutma) İfadeleriyle Sona Ermesi” şeklinde kendi bakış açısıyla iki ana başlığa indirgemıştır.² Aynı şekilde Ebubekir Sıddık Şahin’in “Şiirin Üç Güzeli: Hüsn-i Matla’, Hüsn-i Tahallüs, Hüsn-i Makta’” adlı araştırma makalesinin sadece son başlığı olan “hüsn-i makta’” kısmı konumuzla benzerlik arz etse de içeriği itibarıyla Türk dili ve edebiyatı uzmanlık alanına ilişkindir. Arap dünyasında ise, sanatı müstakil olarak ele alan ve Kur’an’ı Kerîm’deki durumunu inceleyen müstakil bir çalışmaya rastlanmamıştır.

Kur’an-ı Kerîm’de *hüsni’l-hâtîme*den söz edilebilmesi için öncelikle surelerin iç düzenindeki ayetlerin dizilimine göre her bir surenin son ayetinin kim tarafından tayin edildiği hususu ehemmiyet arz etmektedir. Zira konunun bu yönü aydınlatılmadan çalışmanın anlaşılması mümkün değildir. Bu da akla tefsir ilminde tartışmaya konu edilen surelerin iç düzeninin tevkîfi (ilahi tayinle) mi olduğu, yoksa sonradan mı sağlandığı problemini akla getirmektedir. Ancak yapılacak yüzeysel araştırmayla bile surelerdeki ayetlerin diziliminin sonradan belirlenmediği, tevkîfi olduğu ve bu konuda ulema arasında herhangi bir fikir ayrılığının bulunmadığı gibi hususları tespit etmek mümkündür. Hatta Hz. Peygamber’den (sav.) gelen rivayetler de bu konuda herhangi bir şüphe bırakmamaktadır.³ Dolayısıyla konunun tevkîflik boyutu araştırmayı din dili açısından bakıldığında daha anlamlı hale getirmektedir. Meselede nispeten ulema arasında uzlaşmanın sağlanamadığı hususun ise surelerin Kur’an’daki dizgisinin bizzat Allah tarafından tayin edilip edilmediği meselesidir ki, söz konusu tartışma takdir edileceği gibi bu araştırmayı yakından ilgilendirmemektedir. -

2. Hüsnü’l-Hâtîmenin Kavram Çerçevesi ve Tarih Sahnesine Çıkışı

Hüsni’l-intihâ da denilen *hüsni’l-hâtîme* veya *hüsni’l-hitâm*; “Şair, yazar veya hatibin muhataba sözün biteceğini hissettirerek sonunu kulağa hoş gelecek şekilde tatlı, biçimini güzel, manasını latif kılmasıdır” şeklinde tarif edilmektedir. Zira son ifade kulaklarda kalacak son tınıdır. Tanımdaki gibi bu türden bir sanatlı anlatım tarzı son derece üstün bir hüner gerektirir.⁴ Kaynaklar incelendiğinde sanatın kavramsal kullanımında bir hayli zenginlik ve

2 Faruk Tuncer, *Tenasüp İlmi Açısından Kur’an Sûrelerindeki Eşsiz Ahenk*, 205 ve 210.

3 Ebû Abdillâh Bedrüddin Muhammed b. Bahâdır *ez-Zerkeşi, el-Burhân fi ‘ulûmi’l-Kur’an*, 1:256; Abdurrahman b. Ebî Bekr Celâleddin es-Süyûtî, *el-İtkân fi ‘ulûmi’l-Kur’an*, 1:211; Subhî b. İbrâhîm es-Sâlih, *Mebâhis fi ‘ulûmi’l-Kur’an*, 71.

4 Muhammed Altûncü, *el-Mu‘cemü’l-mufassal fi’l-edeb*, 365.

çeşitlilik olduğu görülmektedir. Öyle ki, kendisi de bir hatip olan Şebîb b. Şeybe (ö. 170/786 [?]) bu sanatı *cevdetü'l-kat* 'olarak adlandırırken,⁵ Ebü'l-Hasan el-Cürcânî (ö. 392/1001-1002) *tahsînü'l-hâtime*,⁶ Ebü Hilâl el-Askerî (ö. 400/1009'dan sonra) *el-makta 'ü'l-hasen*,⁷ Mahmud el-Halebî (ö. 725/1325) *bera 'atü'l-kat*,⁸ Nüveyrî (ö. 733/1333) ve Teftâzânî (ö. 792/1390) *bera 'atü'l-makta*,⁹ Tifâşî (ö. 651/1253) *hüsnü'l-makta*,¹⁰ İbn Ebi'l-İsba' (ö. 654/1256) ve Yahyâ b. Hamza el-Alevî (ö. 749/1348) *hüsnü'l-hâtime*,¹¹ Safiyyüddîn Hillî (ö. 749/1348) *bera 'atü'l-hitâm*,¹² İbn Hicce el-Hamevî (ö. 837/1434) *hüsnü'l-hitâm*¹³ ve Desûkî (ö. 1230/1815) de *hüsnü'l-intihâ*¹⁴ diye isimlendirmişlerdir.¹⁵ Modern dönemde Tâhir b. Âşûr (1879-1973) ise sanata *îzânün bi'ntihâ* demiştir.¹⁶ Kavramlar arasında örfe en çok kullanılanı ve karşılaşılanı *hüsnü'l-hâtime* olduğu için araştırmada da bu kavram tercih edilmiştir.

Gerek İbn Hicce ve gerekse İbn Ma'sûm el-Medenî (ö. 1120/1708) İbn Ebi'l-İsba'ın bu sanatı bizzat kendisinin istinbat ettiği noktadaki iddiasına dikkat çektikten sonra, başkalarının da farklı isimlerle kitaplarında bu sanatı andıklarına temas etmek suretiyle onun iddiasının geçersiz olduğunu ima etmişlerdir.¹⁷ Nitekim ondan çok önce tarih sahnesinde yer almış olan Şebîb b. Şeybe, söz konusu sanatı *cevdetü'l-kat* ' şeklinde isimlendirmekle bu payeye ilk kez haiz olmuş gibidir.¹⁸ Ebü'l-Hasan el-Cürcânî de usta şairin kasidenin giriş, gelişme ve sonuç kısımlarını güzelleştirmek için (*tahsînü'l-hâtime*) elinden gelen çabayı sarf etmesi gerektiğine değinmiştir.¹⁹ Aynı şekilde kendisinden önceki Askerî'nin ilgili sanatı yukarıda geçen isimle özellikle müstakil bir bab başlığı yapmış olması ve İbn Ebi'l-İsba'ın çağdaşı olan Tifâşî'nin de farklı adla sanata temas etmesi, İbn Hicce ve İbn Ma'sûm'u doğrulayan diğer güçlü argümanlar olmaktadır. Ancak çağdaş araştırmacılar Bedevî Tabâne'nin de dile getirdiği üzere İbn Ebi'l-İsba'ın bu iddiasından kastı sanatın mahiyeti değil, ona koyulan isim olabilir. Zira söz konusu sanata kendisinden önce *hüsnü'l-hâtime* adını veren kimse olmayıp

5 Ebü Osmân Amr b. Bahr el-Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn*, 1:111.

6 Ebü'l-Hasan Ali b. Abdilazîz el-Cürcânî, *el-Vesâta beyne'l-Mütenebbî ve husûmih*, 1:48.

7 Ebü Hilâl el-Hasan b. Abdillâh el-Askerî, *es-Sînâ 'ateyn*, 1:443.

8 eş-Şihâb Mahmud b. Süleyman el-Halebî, *Hüsnü't-tevessül ilâ sinâ 'atî't-terassül*, 67.

9 Şihâbüddîn Ahmed b. Abdilvehhâb en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fi fününi'l-edeb*, 7:135; Sa'düddîn Mes'ûd b. Ömer et-Teftâzânî, *el-Mutavvel şerhu Telhîsi Mifîâhu'l-'ulûm*, 740.

10 Takyüddîn Ebûbekr b. Ali el-Hamevî İbn Hicce, *Hizânetü'l-edeb ve gâyetü'l-ereb*, 2:493.

11 Abdulazîm el-'Advânî İbn Ebi'l-İsba', *Tahrîru't-tahbîr fi sinâ 'atî-şî'ri ve'n-nesri ve beyâni i'câzi'l-Kurân*, 1:616; Yahyâ b. Hamza el-Alevî, *et-Tirâzu li esrâri'l-belâğa ve 'ulûmi hakâiki'l-i'câz*, 3:104.

12 Safiyyüddîn Abdülazîz b. Serâyâ Aliyyü's-Senbesî el-Hillî, *Şerhu'l-Kâfiyeti'l-bedi 'iyye fi 'ulûmi'l-belâğa ve mehâsini'l-bedi*, 333.

13 İbn Hicce, *Hizânetü'l-edeb*, 2:493.

14 Muhammed b. Arafe ed-Desûkî, *Hâşiyetü'd-Desûkî 'alâ Muhtasari'l-me'âni li Sa'düddîn et-Teftâzânî*, 4:300.

15 Ahmed Matlûb, *Mu'cemü'n-nakdi'l-'arabiyyi'l-kadîm*, 1:277-278.

16 Muhammed et-Tâhir b. Muhammed İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 8:197.

17 İbn Hicce, *Hizânetü'l-edeb*, 2:493; Sadrüddîn Ali Hân b. Nizâmiddîn el-Medenî İbn Ma'sûm, *Envârü'r-rebi' fi envâ 'il-bedi*, 6:324; Ahmed Matlûb, *Mu'cemü'l-mustalahâti'l-belâğiyye ve tetavvurhâ*, 463-464.

18 Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn*, 1:111; Ebü'l-Abbâs Abdullâh b. Muhammed İbnü'l-Mu'tez, *el-Bedi 'u fi'l-bedi*, 1:10.

19 Cürcânî, *el-Vesâta*, 1:48.

ilk kez o bu ismi bab başlığı yapmıştır.²⁰ Bununla birlikte, takdir edileceği üzere isimden ziyade mühim olan sanatın teorik mahiyeti ve pratikte de bir gelenek halini alması meselesidir.

3. Arap Edebiyatı Eleştirmenlerinin Koyduğu Bazı Kıstaslar

Edebiyatla ilgili birçok mühim konuda olduğu gibi şiirin *hâtîme* kısmına da son derece önem atfeden ve şairlerin bu noktada titiz davranmaları gerektiğini önemle vurgulayan Arap edebiyatı eleştirmenleri, kasidenin veya nesrin son kısmıyla ilgili bir dizi ölçütler getirmişlerdir. Örneğin sanatın ilk mucidi sayılabilecek Şebîb b. Şeybe, bu bedîî sanatının söze güzel başlamayı ifade eden *cevdetü'l-ibtidâdan* daha üstün olduğunu belirtmekle esasen *hüsni'l-hâtîme* ile ilgili ilk ve ana kriteri koymuş gibidir.²¹ Zira bu durum şair, yazar veya hatibin sözün son kısmındaki tatlılık, açıklık ve canlılığı baş tarafındakinden (*berâat-i istihlâl*) daha belirgin kılması gerektiği anlamına gelmektedir. Nitekim Askerî de kasidenin son beytinin şiirdeki en güzel beyit ve manası itibarıyla de şiirin ana temasına mutabık olması gerektiğini ifade ederek adeta onu desteklemiştir.²² Askerî bu meyanda lafzı berrak (*fasih*) manası güzel olması hasebiyle bulunduğu kasidenin en güzeli olduğunu dile getirdiği Câhiliye şairi Teebbeta Şerran'a (ö. 540 m. [?]) ait şu beyti misalleri arasında zikretmiştir:²³ [Basî]t

“لَتَقْرَعَنَّ عَلَيَّ السِّنُّ مِنْ نَدَمٍ إِذَا تَذَكَّرْتَ يَوْمًا بَعْضَ أَخْلَاقِي”

“(Bırakın) pişmanlıktan dişlerim birbirine girsin ... eğer terbiyemin (terbiyesizliğimin) bir kısmını hatırlarsan...”

Görüldüğü üzere şair, yaptığı birtakım yanlış işler ve ahlaki sebebiyle utanç ve pişmanlık duyduğu ve kendi nefsinin payladığı için bu beyit bir bakıma hikmet kategorisine girmekte, dolayısıyla da *hüsni'l-hâtîme*ye muvafık düşmektedir.

Klasik dönem Arap edebiyatı eleştirmenlerinden İbn Reşîk el-Kayrevânî'ye (ö. 456/1064) göre ise bitiş kısmı kasidenin esası olup zihinlerde kalan son tınıdır. Dolayısıyla kendisinden sonra artık daha mükemmeli getirilememeli ve üzerine söz söylenemeyecek derecede muhkem ve harika olmalıdır. Zira kasidenin giriş kısmı bir anahtarsa, kapanış kısmı kilit kabul edilmelidir. Özetle *hâtîme* kısmı muhatapta sözün veya kasidenin bittiği hissini oluşturmaktadır.²⁴ Bu sanatı tıpkı İbn Reşîk gibi *intihâ* olarak adlandıran Kazvîni (ö. 739/1338), konuşmacının konuşmasının başlangıcı, ortası ve bitiminde lafzı en tatlı, yapısı en güzel ve manası en doğru ifadeleri kullanmakta son derece titiz davranması gerektiğinin altını çizmiştir.²⁵

20 Bedevî Tabâne, *Mu'cemü'l-belâğati'l-arabiyye*, 70.

21 Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn*, 1:111; İbnü'l-Mu'tez, *el-Bedi'ü fi'l-bedi'*, 1:10.

22 Askerî, *es-Smâ'ateyn*, 1:443.

23 Askerî, *es-Smâ'ateyn*, 1:444.

24 Ebü'l-Hasen b. Reşîk el-Kayrevânî, *el-'Umde fi mehasini-ş-şi'r ve âdâbih*, 1:239.

25 Ebü'l-Meâlî Celâlüddin el-Hatib Muhammed b. Abdirrahmân Kazvîni, *Telhisü'l-Miftâh*, 429-435.

Teftâzânî ise *hâtîmeyî* adeta yemeklerden sonra yenen bir tatlıya benzetmiş, estetik yönünün etkileyciliği oranında sözdeki diğer kusurları da örteceğini, aksi durumda ise diğer güzelliklerin tamamını gölgeleyebileceğini vurgulamıştır.²⁶ Diğer taraftan özellikle kasidenin hikmetli bir söz, nükte, vecize, fıkra, dua ve mesel ile sonlanması veya son sözün teşbih gibi bir söz sanatını barındırması dinleyicide hatırı sayılır bir etki bırakacaktır.²⁷ Nitekim Askerî, aynı mecliste bir araya gelmeleri halinde insanların nezdinde en muteber sözün kendisine çokça ihtiyaç hissedilen meseller olduğuna dikkat çekmiş ve Bîşr b. Ebî Hâzîme'ye ait bir kasidenin mesel kabilinden olan son beytini bir *hüsnü'l-hâtîme* örneği olarak sunmuştur.²⁸ Yine Harîrî'nin (ö. 516/1122) *el-Makâmât*'ının her bir fasıla sonunun mesellerle süslendiği noktasında neredeyse icmâ vardır.²⁹

Çağdaş araştırmacılar da *hâtîmenin* kıstaslarına ilişkin klasik dönem ediplerin açıklamalarına benzer görüşler beyan etmişlerdir. Bedevî Tabâne, *hâtîmenin* mümeyyiz bir vasfı olarak muhatapta söz sahibinin belâgat sahibi olduğu ve sözünün bitmesini istemediği hissi oluşturması gerektiğinden söz etmiştir.³⁰ Yine Emîl Bedîî Yakub'a göre de *hâtîme* etkileyici, bilgilendirici, anlam yüklü, genel amaca uygun, tatlı bir tonda, zarif ve etkileyici bir üslupta olmalıdır.³¹

Hâtîme deyince ilk olarak sözün son cümlesi ve kasidenin son beyti akla gelse de belâgat âlimleri ve eleştirmenlerinin bu konuda verdiği misallere bakılırsa esasen son iki-üç cümle veya beytin ölçü alınabileceği çıkarımına varmak mümkün görünmektedir.³² Bütün bu verilerden elde edilene sonuca göre, sözün kapanış cümleleri bütün hitabın veya kasidenin en mühim cümleleri olup muhatapta sözün bittiği hissini oluşturmalıdır.

4. Arap Şiiri, Nesri ve Hitâbesindeki Hüsnü'l-Hâtîmeye Genel Bir Bakış

İbn Reşîk'in aktarımına göre Câhiliye Dönemi'nde şiir, nesir veya hitabede *hüsnü'l-hâtîmenin* yeterince yerleşmediği ve bir gelenek halini almadığı anlaşılmaktadır. Zira o dönemde Arap şairlerden bazıları muhatabın ilgi ve iştiağının hâlâ canlı olduğu, edebî ahenk ve kalite cihetinden bir beklentisinin bulunduğu bir anda kasideyi ansızın bitirirlerdi. Bu da sözün henüz bitmediği, devam edeceği izlenimini bırakır, sanki kapanışı hiç hedeflememiş gibi kusurlu kalışına neden olurdu. Yine ona göre bu olgu, başta İmrüülkays (ö. 540 dolayları) olmak üzere dönemin en üstün şiirlerini söylemiş olan muallaka şairlerinin muallakalarında dahi görülen bir vakaydı. Bu da şiirde hiç de hoş olmayan bir tabloya yol açıyordu. İbn Reşîk

26 Teftâzânî, *el-Mutavvel*, 739.

27 Yusuf Hüseyin Bekkâr, *Binâü'l-kasîde fi'n-nakdi'l-'Arabîyyi'l-kadîm*, 230-231; İsmail Durmuş, "İntihâ", *DİA*, 22:346.

28 Askerî, *es-Sinâ'ateyn*, 1:443.

29 İbn Hicce, *Hizânetü'l-edebe*, 2:494.

30 Tabâne, *Mu'cemü'l-belâgati'l-'arabiyye*, 166.

31 Emîl Bedîî Ya'kûb ve Mişâl 'Asî, *el-Mu'cemü'l-mufassal fi'l-luga ve'l-edebe*, 594.

32 Askerî, *es-Sinâ'ateyn*, 1:444; İbn Ebî'l-İsba', *Tahrîru't-tahbîr*, 1:618-620.

bu düşüncelerini şiirden bazı örneklerle de destekleme yoluna gitmiştir.³³ İbn Reşîk'in verdiği bu bilgiye karşın Askerî'nin; *hüsni'l-hâtîme*ye ilişkin açtığı başlık altındaki misallerin tamamını Şenferâ (ö. 525-550 arası), İmruülkays, Teebbeta Şerran, Bişr b. Ebî Hâzîm (ö. 22/598), İbnü'z-Ziba'râ (ö. 15/636), Ebû Kebîr el-Hüzelî ve Ebû Zübeyd et-Tâî (ö. 62/681-82 [?]) gibi Cahiliye şairlerinin kasidelerinden vermiş olması onun İbn Reşîk'in zıddı düşünceye sahip olduğunu göstermektedir.³⁴ Hatta Askerî mevzubahis olgunun sadece Cahiliye şiirinde bulunmadığını, aynı zamanda Cahiliye nesrinde de bir vakıa olarak yer aldığını verdiği başka örneklerle de ima etmiş gibidir. Nitekim kendisi, Cahiliye Dönemi'nde yaşamış olan Eksem b. Sayfî'nin (ö. 612 m. [?]) çağdaşı olan hükümdarlarla yazışırken kâtiplerine manası tamamlanmış olan mevzuları fasl etmelerini, yani birbirinden kesin çizgilerle ayıran ifadeler kullanmalarını, ama tamamlanmamış olanları ise birbiriyle münasip bir biçimde kaynaştırarak vasl etmelerini emretmesini de nakletmiştir.³⁵ Ayrıca Askerî bu sanattaki yetersizliği İbn Reşîk gibi sadece Cahiliye Dönemi'ne indirgememekte aksine genele teşmil etmektedir.³⁶ Bu durum her iki eleştirmenin de bu konuda fikir ayrılığı içinde olduklarını düşündürmekle birlikte aynı zamanda vaziyetin tamamen İbn Reşîk'in söz ettiği şekilde olmadığını ve bu noktada objektif düşünülmesi gerektiğini hissetmektedir. Aynı şekilde Ziyâeddin İbnü'l-Esir (ö. 637/1239) de konuya dair bahiste tıpkı Askerî gibi Teebbeta Şerran ve Zühêyr (ö. 609 [?]) gibi Cahiliye şairlerinin şiirlerinden örnekler vermiştir.³⁷ Öte yandan çağdaş edebiyat araştırmacılarından Altüncü'nün nakli nispeten Askerî'nin bakış açısını takviye eder niteliktedir. Onun nakline göre, her ne kadar bu dönemde *hüsni'l-hâtîme* beklentilerin altında kalsa da sözü nihayete erdirmiş şekillerinin en üstünü memdûhun (övlünün) ömrünün uzun olması veya isminin bekasına dair yapılan hüsnü dua veya temennilerdi. Tıpkı A'şâ'nın (ö. 7/629 [?]), memdûhu olan Esved b. Münzir (ö. ?/?) için nazmettiği bir şiirindeki şu son sözlerinde olduğu gibi:³⁸ [Hafif]

“لَنْ يَرَالُوا كَذَلِكُمْ، ثُمَّ لَا زَلَّ... تَ لَهُمْ خَالِدًا تُخْلَوَدُ الْجِبَالِ”

“Tıpkı sizin gibi onlar da baki olacaklar ve sen de onlar için dağların ölümsüzlüğü kadar ölümsüz kalacaksın.”

İbn Ebî'l-İsba' ise söz konusu iki zıt düşüncenin arasını telif eder gibidir. Ona göre klasik dönem şairlerin şiirlerinde *hüsni'l-hâtîme*ye rastlanmakla birlikte örneklerinin sayısı fazla değildir ve uygulamaya özen gösterenlerin çoğu muhdesûn sınıfından olan şairlerdir.³⁹ Nitekim birçok edebî tarzda müşahede edildiği üzere *hüsni'l-hâtîme* kültürü ve geleneği tam

33 Kayrevânî, *el-'Umde*, 240-241.

34 Askerî, *es-Smâ'ateyn*, 1:443-444.

35 Askerî, *es-Smâ'ateyn*, 1:440.

36 Askerî, *es-Smâ'ateyn*, 1:443-444.

37 Ebü'l-Feth Ziyâeddin Nasrullâh b. Muhammed İbnü'l-Esir, *Kifâyetü't-tâlib fi nakdi kelâmîş-şâ'iri ve'l-kâtib*, 53.

38 Altüncü, *el-Mu'cemül'l-mufassal fi'l-edeb*, 365-366.

39 İbn Ebî'l-İsba', *Tahrîru't-tahbîr*, 1:618.

anlamıyla Abbâsî Dönemi'nde yerleşmiştir. Dönemin gözde şairleri olarak Ebû Nüvâs (ö. 198/813 [?]), Ebû Temmâm (ö. 231/846), Buhtürî (ö. 284/897), Mütenebbî (ö. 354/965) ve İbn Hânî (ö. 362/973), şiirlerinde en güzel *hüsnü'l-hâtime* örnekleri sunan şairler olmuşlardır.⁴⁰ Altüncü'ye göre ise Mütenebbî, kasidenin giriş, gelişme ve sonuç kısımlarının kalitesi açısından tüm şairlerden üstündür.⁴¹ Nitekim Mütenebbî'nin kardeşi Ebû Sehl'i övdüğü methiyesinin şu son beyti, *hüsnü'l-hâtimenin* en güzel örneklerinden biri sayılmıştır:⁴² [Basit]

“قَدْ شَرَّفَ اللَّهُ أَرْضًا أَنْتَ سَاكِنُهَا ... وَشَرَّفَ النَّاسَ إِذْ سَوَّكَ إِنْسَانًا”

“İkamet ettiğin yeri Allah (sayende) şerefli kılmıştır. Seni insan olarak yaratmakla da insanlığını onurlandırmıştır.”

Görüldüğü üzere bu ifade, şairin methiyesinde memdûhu için serdettiği tüm medih unsurlarının zirvesinde, muhatabın artık kelamın sona erdiğini iyice anladığı ve artık arkasından bir başka sözün geleceğine dair bir beklentisinin kalmadığı anlamına gelmektedir.⁴³

Arap hutbe ve nesrinde de hatipler, usta kâtipler ve mektup yazıcıları yazılarının sonunda *hüsnü'l-hâtimeye* özen göstermişlerdir. Öncelikle Hz. Peygamber'in (s.a.s.) meşhur veda hutbesindeki her bir nasihatının sonunda, ashabın kendisinin peygamberlik vazifesini hakkıyla yerine getirdiğine dair şahadetinin arkasından kullandığı “اللَّهُمَّ اشْهَدْ” (Ya Rabbî şahit ol!)” dua ifadesi zikre değerdir.⁴⁴ Yine belagat ve fesahatteki ünüyle bilinen Hz. Ali (r.a.) Muâviye'ye cevaben yazdığı bir mektubunun sonunu istiareli ve kinayeli olan şu tehditkâr ifadelerle sonlandırmıştır: “Ben ve dostlarım için senin nezdinde kılıçtan başka bir şey olmadığını söyledin. (Alay ederek) güldün. Şöyle ki; Muhacir, Ensar, Bedir ashabı ve kardeşine, dayına, dedene neler yapacağını bildiğim Hâşimî kılıçlarından oluşan büyük bir orduyla sana doğru hiç vakit kaybetmeden yola çıkıyorum. Zira kılıçlar zalimlerin başından hiç eksik olmaz.”⁴⁵ Yine Hz. Ali (r.a.) kendisine ait bir yağmur duasının sonunu Arâf ve Şûrâ surelerinden yaptığı iktibaslarla şöyle bağlamaktadır:⁴⁶ “لَا تُؤَاخِذْنَا بِمَا فَعَلَ السَّفَهَاءُ مِنَّا فَإِنَّكَ تُنَزِّلُ” (Yâ Rabbi, aramızdaki beyinsizlerin işlediklerinden ötürü bizi yükümlü tutma! Hiç şüphesiz sen, onların ümitlerinin söndüğü bir anda yağmuru indirir ve rahmetini etrafa yayarsın. Sen dostsun, hamde layıksın!)” Askerî'nin aktarımına göre de Sâhib b. Abbâd (ö. 385/995) bir mektubunun sonunda teşbihlerle süslediği şu veciz ifadeleri kullanmıştır: “Tıpkı susayanın soğuk ve tatlı su umduğu, oruçlunun da Şevval hilalini beklediği gibi ben de senin mektubunu bekleyeceğim.”⁴⁷

40 Bk. Matlûb, *Mu'cemü'l-mustalahâtî'l-belâğîyye*, 192-193.

41 Altüncü, *el-Mu'cemü'l-mufassal*, 135.

42 Yahyâ b. Hamza, *et-Tirâz*, 3:105.

43 Desûkî, *Hâşiyetü'd-Desûkî*, 4:302.

44 Ebû Ömer Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed İbn Abdürabbih, *el-İkdü'l-ferid*, 4:149.

45 İbn Hicce, *Hizânetü'l-edeb*, 2:494.

46 İbn Ma'sûm, *Envârü'r-rebî'*, 6:326.

47 Askerî, *es-Simâ'ateyn*, 1:444.

Özetle araştırmamızın sınırı gereği bu kadarıyla yetinirse de Arap şiir, nesir ve hutbesinde örnekleri saymakla bitmeyecek çok sayıda *hüsnü'l-hâtîme* örneği mevcuttur. Öte yandan Emîl Bedîî Yakub, en eski çağlardan beri edebî ürünleri çeşitlilik arz ettiği için batılı edebiyat eleştirmenlerinin hâtîme kontekstinde Araplar gibi sadece nağmeli edebî ürünlere değil, roman, hikâye ve tiyatroya da eğilim gösterdiklerini vurgulamış ve özellikle tiyatrodaki *hâtîmenin* üç çeşidine dair uzunca bir bahse de yer vermiştir.⁴⁸ Ayrıca İbn Hicce, İbn Mâsum, İbn Ebî'l İsbâ' ve Abdürrahman el-Habenneke'nin kitaplarını *hüsnü'l-hâtîme* bahsiyle bitirmeleri, her ne kadar eserlerinde bedîî sanatları teorik düzlemde ele alsalar da *hüsnü'l-hâtîme* kullanma geleneğine intibak sağlamak istedikleri izlenimini vermektedir.

5. Kur'an-ı Kerim'de Hüsnü'l-Hâtîmenin Genel Özellikleri

Kur'an'ı Kerim'in giriş, gelişme ve sonuç bölümleri incelenirse en orijinal ve en şık ifade kalıplarıyla bezendiği görülecektir.⁴⁹ Özellikle sözün bittiği yerlerde kemalin ve söz estetiğinin zirve noktası müşahade edilir.⁵⁰ Buraya kadarki bahisler çerçevesinde düşünüldüğünde Kur'an-ı Kerim'deki *hüsnü'l-hâtîme* örneklerini ve niteliklerini aşağıdaki başlıklar çerçevesinde ele almak mümkün görünmektedir.

5.1. Sure Sonlarında Hüsnü'l-Hâtîme

5.1.1. Sure Sonlarının Surelerin Ana Konusu ve Başlangıcıyla Uyumu

Kur'an'ı Kerim'de tıpkı sure başlarında *berâat-i istihlâl* olduğu gibi, sure sonları da belagat vecihlerinin en mükemmel ve en güzellerine eşlik etmek suretiyle surelerin maksatları ve ana konularıyla uyumlu olarak emirler, nasihatler, ferâiz, hamd, tehlîl, dua, va'd ve va'id şeklinde özetlenebilecek temel konularla sonlanmıştır.⁵¹ En başta Fatıha suresi böyledir. Surede dalaletten ve Allah'ın gazabına sebep olan günahlardan korunmuş bir iman ulvi gaye olarak takdim edilir. Böyle bir imana ermiş kimse ise Allah'ın kendi lütfundan nimet verdiği kişidir. Sure, söz konusu nimete ancak Yahudi ve Hristiyanların iman anlayışından uzak kalmakla ulaşılabileceği gerçeğiyle son bulmuş, dolayısıyla surenin ana konusu ile bitimi arasında bir mutabakat söz konusu olmuştur.⁵² Bakara suresinin sonu ise, surenin genelinde andığı, başta İsrailoğulları olmak üzere geçmiş milletlerin yaşam tarzları ve başlarına gelenler hatırlatıldıktan sonra onların akıbetinden kaçındıran dua cümlelerinden ibarettir. Âl-i İmrân suresi baştan sona sabır ve takvaya bazen birlikte bazen ayrı ayrı olmak üzere sık sık çağrıda bulunmuş, en sonunda da sabrı, sabırda yarışmayı ve sıkıntılara karşı hazırlıklı

48 Ya'kûb ve 'Asî, *el-Mu'cemü'l-mufassal*, 594.

49 Abdurrahman b. Hasen Habenneke, *el-Belâgatü'l-'arabiyye*, 2:558.

50 Tefîzânî, *el-Mutavvel*, 740.

51 Süyûtî, *el-İtkân*, 3:366.

52 Zerkeşi, *el-Burhân*, 1:182; Süyûtî, *el-İtkân*, 3:366.

olmayı nasihat eden ibarelerle bitmiştir. İçeriği büyük oranda birtakım toplumsal düzenlemeler ve ferâizden söz eden Nisâ suresi yine ferâiz konusu olan kelâle hükmüyle sonlanmıştır.⁵³ Genel itibariyle başta Hz. İsa (a.s.) ile diğer peygamberlerin kendi işlerini Allah'a havale edişlerini ve bazı ahkam hususiyetlerini gündeme getiren Mâide'nin sonunda *hüsnü'l-hâtime*ye konu olan husus; kudreti, celali ve izzetiyle yüce Allah'ın tebcil ve tazimi olmuştur. Arapların tevhit inancına aykırı olarak kurban ettikleri hayvanlarla ilgili birtakım batıl uygulamalarını konu edindiği için En'âm ismini alan sure ise bu uygulamaların değerlendirilmesi niteliğindeki va'd ve va'id vurgusuyla *hâtime*ye konu olmuştur.⁵⁴ Yine putperest Roma Devleti'nin zıddına tevhidî savunmaları münasebetiyle takibe alınarak mağaraya sığınmak zorunda kalan Ashâb-ı Kehf'in mevzu bahis edildiği Kehf suresinin şirkten arınma ve tevhit inancını tebliğle finale ulaşması, *hâtime*lerin surelerin muhtevasına uygunluğu konusunda en güzel örneklerdendir.⁵⁵

Kur'an'da *hüsnü'l-hâtime* sanatı, âlimlerce surenin son bölümünün sadece surenin ana konusuyla değil, surenin başlangıcıyla uyum arz etmesi şeklinde de anlaşılmıştır. Mesela Zilzâl suresi kıyametin korkunç hallerinden bahsederek başlamış ve “فَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ خَيْرًا يَرَهُ” (Her kim zerre miktarınca iyilik yapmışsa onu (karşısında) görecektir. Her kim de, zerre miktarınca kötülük yapmışsa onu görecektir)⁵⁶ şeklinde bu başlangıçla uyumlu bir biçimde sona ermiştir.⁵⁷ Tevbe suresi Allah ve Resulü'nden gelen ihtar ile başlamış ve Resul'e uymaya teşvikle kapanmıştır.⁵⁸ Mü'minün suresinin inananların felaha ereceği hitabıyla başlayıp inanmayanların kurtuluşa ermeyeceği bilgisiyle sona ermesi, Kalem suresinin hem başında hem de sonunda Hz. Peygamber'e (sav.) delilik isnadının reddedilmesi, başlangıç ile bitiş arasındaki mükemmel ilgi ve uyumu göstermesi cihetinden dikkati caliptir.⁵⁹ Yine Sâd suresi Kur'an'ın öğüt dolu bir mesaj olduğu vurgusuyla başlamış, âlemler için bir öğüt olduğu vurgusuyla bitmiştir. Aynı şekilde Kâf suresi şerefli Kur'an'a yeminle başlamış ve Kur'an'la öğüt vermeye teşvik ile sonlanmıştır.⁶⁰ Bu bağlamda Sâid Havvâ'nın (ö. 1935-1989) Kalem, Nûn ve Sâd surelerinin her birinin tek bir harfle başlayıp sonlarının aynı ifadelerle sonlandığı tespiti⁶¹ Kur'an'daki *hüsnü'l-hâtime* olgusunun istikrarını göstermesi bakımından ilgi çekicidir. Yine surelerin başlangıç ve sonunun mutabakat arz etmesi belâgat ilminin alt disiplinlerinden olan bedî' ilmindeki *reddü'l-acüz ale's-sadr* söz sanatıyla doğrudan ilgisi vardır. Nitekim Ahzâb suresinin baş kısmının münafık olan erkek ve kadınlara azabın tattırılacağından söz ederek başlayıp mümin erkek ve kadınların ise bağışlanacağıyla

53 Seyyid Kutub, *Fî zilâli'l-Kur'an*, 1:339, 551, 2:823.

54 Zerkeşi, *el-Burhân*, 1:183; Kutub, *Fî zilâli'l-Kur'an*, 2:1002 ve 3:1240.

55 Durmuş, “İntihâ”, *DİA*, 22:347.

56 Zilzâl 99/7 ve 8.

57 İbn Hicce, *Hizânetü'l-edeb*, 2:493.

58 Desûkî, *Hâşiyetü'd-Desûkî*, 4:305-306.

59 Durmuş, “İntihâ”, *DİA*, 22:347.

60 Fahrüddin Ebû Abdullah Muhammed b. Amr er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 28:119.

61 Sâid Havvâ, *el-Esâs fi't-tefsîr*, 10:6048.

sona ermesi ile Mümtetine suresinin hem başında hem de sonunda yer alan ve Allah düşmanlarının dost edinilmemesini buyuran nasihatler, söz konusu sanatın örneklerindedir.⁶² Dolayısıyla bir bedî sanat olan *hüsnü'l-hâtîme* yine bir bedî sanat olan *reddü'l-acüz* ile iç içe harmanlanmış olarak karşımıza çıkmaktadır. Buna göre, Kur'an baştan sona bir belâgat sanatları yumağıdır dense hiç kuşkusuz yeridir.

Bedî ilmine ilgi duyan İbn Ebi'l-İsba' *hüsnü'l-hâtîme* başlığı altında Kur'an surelerin maksada uygun olarak sona erdiğini arz ettikten sonra yüz on dört surenin her birinin son kısımlarının hangi konuları temsil ettiğini tek tek sıralamıştır.⁶³ Bu noktada İbn Ebi'l-İsba'nın bedî ilmine yaptığı önemli katkıya bir parantez açmak, bu âlimin araştırmanın ana teması açısından ne kadar mühim olduğunu ortaya koyacaktır. Şöyle ki İbn Ebi'l-İsba' yaşadığı asrın dil ve edebiyat alanındaki en ünlü simalarından biri olup *Tahrîrü't-Tahbîr* ve *Bedî'u'l-Kur'an* adlı eserleriyle belâgat tarihine adını adeta altın harflerle yazmıştır denilebilir. Zira ilk eserinde İbnü'l-Mu'tez'den (ö. 296/908-909) kendi dönemine kadarki yaklaşık kırk kadar belâgat kitabını inceledikten sonra mevcut edebi sanatlarla kendisi otuz bir gibi azımsanamayacak miktarını daha ilave ederek edebi sanatların sayısını yüz yirmi altıya kadar çıkarmıştır. İkinci eserini ise Ebû Bekr el-Bâkılânî (ö. 403/1013) ile Abdülkâhir el-Cürcânî (ö. 471/1078-79) gibi meşhur belâgat âlimlerinin aksine Kur'an'ın icaz yönünün bedî sanatlarla da ispatlanabileceği saikiyle kaleme almış ve burada ilk eserinde bulunmayan beş bedî sanatı daha ilave etmiştir.⁶⁴ Dolayısıyla kendisinin, belâgatte bedî sanattan en fazla söz ederek bedî ilmini daha da geliştiren bir âlim olması sıfatıyla Ebû Ya'kûb es-Sekkâkî (ö. 626/1229) ve Hatîb el-Kazvî'nin genel anlamda belâgat disiplininde gerçekleştirdikleri devrimi belâgatın bir alt disiplini olan bedî ilminde gerçekleştirmiştir denilebilir. Kendisinin yine bir bedî sanatı olan *hüsnü'l-hâtîme* bağlamında Kur'an'a bakışı işte bu nedenle önem arz etmektedir.

5.1.2. Sure Sonlarının Sözü Nihayete Ereceğini Bildirme Özelliği

Hüsnü'l-hâtîme sanatına *berâ'atü'l maktâ'* veya *berâ'atü'l-intihâ* denmesinin nedeni, sözün artık üzerine başka bir söz söylemeyi gerektirmeyecek nitelikte bittiği ve artık son cümle veya cümleler olduğu hissini vermesidir.⁶⁵ Araplar, söylendiğinde üzerine başka bir söz söylemeye ihtiyaç duyulmayan sözü en üstün söz kabul etmişlerdir.⁶⁶ Kur'an'ı Kerim'de sure sonları çeşitli bedî manaları içerdiği gibi sözün bittiğini de açıkça ilan eder.⁶⁷

Özellikle Zerkeşi (ö. 794/1392), Süyûtî (ö. 911/1505) ve İbn Ma'sûm, *hüsnü'l-hâtîmenin* bu nevi üzerinde duran ve ayetlerden misaller veren müelliflerdir. Onlara göre Kur'an'ı Kerim'de

62 Muhammed Ali es-Sâbüni, *Safvetü't-tefâsîr*, 2:496, 3:347.

63 Ebû Muhammed Zekiyyüddin Abdülazîm b. Abdilvâhid İbn Ebi'l-İsba', *Bedî'u'l-Kur'an*, 2:346-352.

64 Nasrullah Hacımüftüoğlu, "Bedî", *DİA*, 5:321.

65 Hâmid Avnî, *el-Minhâcü'l-vâdih li'l-belâğa*, 1:177; Abdülfettâh Feyyûd Besyûni, *'İlmü'l-Bedî'*, 267.

66 İbn Abdürabbih, *el-İkdü'l-ferîd*, 2:127.

67 Muhammed Abdurrahman eş-Şahhât, *Dirâse menhecîyye fi 'ilmi'l-bedî'*, 125.

sözün artık hitama ulaştığını hisas eden pasajların en bariz örneği şu ayettir:⁶⁸ “هَذَا بَلَغٌ لِلنَّاسِ” (İşte bu (Kur'an), kendisiyle uyarılınsınlar, Allah'ın ancak bir tek ilah olduğunu kavrasınlar ve sağduyu sahipleri iyice akledip öğüt alsınlar diye insanlara (gönderilmiş) bir mesajdır.)⁶⁹ Keza şu ayet de öyledir: “بَلَغٌ فَهَلْ يُهْلِكُ إِلَّا الْقَوْمَ الْفَاسِقُونَ” (Bu, bir tebliğdir. Hiç yoldan çıkmış topluluklardan başkası helâk edilir mi?)⁷⁰ Son dönem âlimlerden Tâhir b. Âşûr (ö. 1973) ise Nisâ suresinin son ayetindeki şu ibareyi bu bağlamda değerlendirmişti:⁷¹ “وَاللَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ” (Allah her şeyi hakkıyla bilendir.)⁷² Ölümüne gönderme yapan şu ayet ise, Süyûtî'ye göre bitişi ilan edişin en ideal şeklidir:⁷³ “وَاعْبُدْ رَبَّكَ حَتَّى يَأْتِيَكَ الْيَقِينُ” (Sana yakîn (ölüm) gelinceye kadar Rabbine kulluk et.)⁷⁴ İbn Ma'sûm ise bu ayetle aynı seviyede olarak şu ayeti görmüştür:⁷⁵ “وَتَرَى الْمَلَائِكَةَ حَافِينَ مِنْ حَوْلِ الْعَرْشِ يُسَبِّحُونَ بِحَمْدِ رَبِّهِمْ وَقُضِيَ بَيْنَهُم بِالْحَقِّ وَقِيلَ الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ” (Melekleri arşın etrafını sarmış oldukları halde, Rablerini hamd ile överken görürsün. Artık insanların arasında adaletle hükmedilmiştir. Övgü, âlemlerin Rabbi olan Allah içindir, denir.)⁷⁶ Bu ayette dikkat çeken bir diğer husus, sözün hamdeyle bitmiş olmasıdır. Kalkaşendî (ö. 821/1418), yazı sanatında bir kâtabın yazısının sonunu hamdele ile bitirmesinin hoş olacağına dair açmış olduğu başlık altında bu ayeti delil olarak sunmuştur. Zira Kur'an sözü, özellikle de duayı hamdeyle bitirmeyi has müminlerin özelliklerinden sayarken bir taraftan da aslında bu tutuma şöyle teşvik etmiştir: “... Duaları da Âlemlerin rabbi olan Allah'a hamdolsun, diyerek son bulur.”⁷⁷ Bu nedenle Kalkaşendî'ye göre sözü hamdele ve salveyle bitirmek *hüsnü'l-hâtimenin* gereğidir.⁷⁸

Yine İbn Ma'sûm'a göre Sâffât suresinin son ayeti, *berâ'atü'l-hitâmın* adeta bir sembolüdür. Zira her söz onunla son bulur hale gelmiştir:⁷⁹ “سُبْحَانَ رَبِّكَ رَبِّ الْعِزَّةِ عَمَّا يَصِفُونَ وَسَلَامٌ عَلَى” (Senin mutlak üstünlük sahibi Rabbin, onların iliştiirdiği sıfatlardan münezzehtir. Selam elçilerin üzerine olsun. Övgü, âlemlerin Rabbi Allah'adır.)⁸⁰ Diğer yandan Ebü'l-Kâsım ez-Zemahşerî'nin, (ö. 538/1144) kendilerine bahşetmiş olduğu güzel akıbeta binaen müminlerin ayetin sonundaki “hamd” ibaresini dilden düşürmemeleri gerektiği vurgusu müminlerin ulaştığı güzel son ile ayetin güzel sonunun örtüşmesi bağlamında da ilgi çekicidir.⁸¹

68 Bk. Bu ayet ve diğer örnekler için Zerkeşî, *el-Burhân*, 1:182; Süyûtî, *el-İtkân*, 3:367; İbn Ma'sûm, *Envâriü'r-rebi'*, 6:325.

69 İbrâhîm 14/52.

70 Ahkâf 46/35.

71 İbn Âşûr, *et-Tahrîr*, 6:68.

72 Nisâ 4/176.

73 Süyûtî, *el-İtkân*, 3:367.

74 Hicr, 15/99.

75 İbn Ma'sûm, *Envâriü'r-rebi'*, 6:325.

76 Zümer 39/75.

77 Yûnus 10/10.

78 Ahmed b. Ali el-Kalkaşendî, *Subhu'l-a'şâ fi snâ'ati'l-inşâ*, 6:255-256.

79 İbn Ma'sûm, *Envâriü'r-rebi'*, 6:325.

80 Sâffât 37/180-182.

81 Ebü'l-Kâsım Mahmud b. Amr ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an hakâiki gâvâmidî't-tenzil*, 4:69.

5.1.3. Sure Sonlarındaki Tatlılık, Canlılık ve Söz ile Mana Arasındaki Denge

Arapların kıymet verdiği söz çeşidi ya lafız ile manası dengeli olan⁸² veya manası lafızından önce kulaklara ulaşandır.⁸³ Belki de buna verilecek en güzel örnekler sure sonlarındaki dualardır. Seyyid Kutub (ö. 1966), Bakara suresinin sonundaki dua ayetleri içindeki şu ibarenin armonisiyle gönüllerin titreyişini ve ruhların adeta süzülüşünü betimlemesinin yanı sıra biraz ürpertici olduğunu ve biraz da tatlı bir nağmeyi temsil ettiğini söylemektedir:⁸⁴ “رَبَّنَا لَا تُؤَاخِذْنَا إِنْ نَسِينَا أَوْ أَخْطَأْنَا” (Rabbimiz! Unutursak veya hata edersek bizi sorumlu tutma...)⁸⁵ Yine Mü'minûn suresi sonundaki şu ayet de lafızlarındaki canlılık ve tatlılığıyla ön plana çıkmaktadır: “وَقُلْ رَبِّ اغْفِرْ وَارْحَمْ وَأَنْتَ خَيْرُ الرَّاحِمِينَ” (De ki: Rabbim bağışla ve acı! Sen merhamet edenlerin en üstünüsün.)⁸⁶

Sadece dua ayetleri değil, va'd ve va'id türünden ayetlerde de aynı vasıflar vardır. Söz ile mana arasındaki ahengi ve lafızlarındaki mütenasip dizimi ile dikkat çeken şu ayetler, İbn Hicce'nin mucizevi belagate ve dolayısıyla *hüsnü'l-hâtimeye* verdiği önemli örneklerdendir:⁸⁷ “يَوْمَ يَفِرُّ الْمَرْءُ مِنْ أَخِيهِ، وَأُمِّهِ وَأَبِيهِ، وَصَاحِبَتِهِ وَبَنِيهِ، لِكُلِّ امْرِئٍ مِنْهُمْ يَوْمَئِذٍ شَأْنٌ يُغْنِيهِ، وَجُوهٌ يَوْمَئِذٍ مُسْفِرَةٌ، صَاحِكَةٌ مُسْتَبْشِرَةٌ، وَوُجُوهٌ يَوْمَئِذٍ عَلَيْهَا غَبَرَةٌ، تَرْهَقُهَا قَتَرَةٌ، أُولَئِكَ هُمُ الْكَافِرَةُ الْفَجِرَةُ” (Kişi o gün, (öz) kardeşinden, anasından, babasından, eşinden ve çocuklarından kaçar. O gün, her kişinin kendisine yetecek sıkıntısı vardır. Birtakım yüzler vardır ki, o gün aydınlıktır, gülmekte ve sevinmektedir. Yine birtakım yüzler vardır ki, toza toprağa bulanmış ve kararmıştır. İşte bu kimseler münkir olup, Allah'ın emrine boyun eğmeyenlerdir.)⁸⁸ Dikkat edilirse ayette söz ile mana açısından bire bir denklik olduğu gibi peş peşe sıralanan lafızlarda dinleyenin kulağına hoş gelen şiirimsi bir melodi, tatlılık ve canlılık söz konusudur. Kıyamet günündeki aydınlık ve karanlık yüzlerin tasvir edildiği bu pasajla ilgili olarak Seyyid Kutub, her iki kesimin niteliklerinin etkili ifadelerle gün yüzüne çıkarıldığının, Kur'an'ın ifadesinin gücü ve latif dokunuşlarıyla her iki güruhun da vasıflarının adeta gözle görülürcesine somutlaştırıldığının altını çizmiştir.⁸⁹

5.1.4. Sure Sonlarının İrsâl-i Mesel (Metafor İçeren Hikmetli İfadeler Kullanma) Formunda Oluşu

Latif bedîi sanatlardan olan, anlama bir kat daha güzellik katan ve hikmetli söz, vecize, nükte ve atasözü gibi anlam öbeklerine şiir, nesir ve hitabe gibi edebî ürünlerde yer verilmesi demek olan *irsâl-i mesel* benzeri güçlü kullanımların, yukarıda da değinildiği üzere

82 Ebü'l-Muzaffer Müeyyedü'd-devle Mecdüddin Üsâme b. Münkız, *el-Bedi 'u fi nakdiş-si 'r*, 1:154.

83 Ebû Bekr Abdülkâhir b. Abdîrrahmân el-Cürcânî, *Esrârü'l-belâğa*, 1:140.

84 Kutub, *Fi zilâli'l-Kur'an*, 1:345.

85 Bakara 2/286.

86 Mü'minûn 23/118.

87 İbn Hicce, *Hizânetü'l-edeb*, 2:493.

88 Abese 80/34-42.

89 Kutub, *Fi zilâli'l-Kur'an*, 6:3835.

*hüsnü'l-hâtime*deki yeri ayrıdır. Böylece kendisi de bir bedîi sanat olan *hüsnü'l-hâtime* hemcinsinden bir diğer söz estetiğiyle beslenerek ve bileşerek daha canlı bir anlatıma dönüşecektir. Kur'an ayetleri incelendiğinde içerisinde bu kabilden olanlarını tespit etmek güç değildir. Zira Allah (c.c.) insanların öğüde daha iyi kulak vermeleri için Kur'an'ın bizzat kendisinin bu nevi söz ustalıklarıyla iç içe olduğunu şöyle arz etmiştir: “لَقَدْ صَرَبْنَا لِلنَّاسِ فِي هَذَا الْقُرْآنِ مِنْ كُلِّ مَثَلٍ لَعَلَّهُمْ يَتَذَكَّرُونَ (Andolsun, biz bu Kur'an'da insanlara birçok meseller irâd ettik. Tâ ki ibret alsınlar.)”⁹⁰ Ayrıca Ebû Mansûr es-Seâlibî (ö. 429/1038), Süyûtî ve İbn Ma'sûm gibi Kur'an'da mesel hususiyetiyle etraflıca ilgilenen âlimler konuyu yeterince aydınlatmışlardır. Özellikle *el-İtkân* ve *Envârü'r-Rebi'* incelendiğinde “لَا يَكْلِفُ اللَّهُ نَفْسًا إِلَّا وُسْعَهَا” (Allah her ferdi, ancak gücünün yettiği ölçüde yükümlü kılar)⁹¹, “وَحِيلَ بَيْنَهُمْ وَبَيْنَ مَا يَشْتَهُونَ” (Artık kendileriyle arzula-dıkları şeyler arasına bir set çekilmiştir)⁹², “وَلَا يَحِيقُ الْمَكْرُ السَّيِّئُ إِلَّا بِأَهْلِهِ” (Oysaki kişi kazdığı kuyuya kendi düşer)⁹³, “لَيْسَ لَهَا مِنْ دُونِ اللَّهِ كَاشِفَةٌ” (Onu Allah'tan başka açığa çıkaracak (hiçbir güç) yoktur)⁹⁴ gibi ibarelerin zamanla birer mesel haline geldiği⁹⁵ anlaşılmaktadır. Böylece mevzubahis ayetler buldukları surede birer mesel kimliğiyle armoniyi takviye ederek *hâtîmeyî* canlandırmış olmaktadır.

Yine Seâlibî ve Süyûtî, Kur'an'da gerek Araplara ait gerekse yabancı kaynaklı olsun Arapların arasında çokça yaygın olan bazı mesellerle anlam bakımından mutabakat arz ettiği için dolaylı olarak, hatta belki de doğrudan mesel olarak kabul edilebilecek kimi ayetleri, tek tek zikretmiştir. Örneğin aynı zamanda hadis olarak da bilinen “حَيْرُ الْأُمُورِ أَوْسَاطُهَا” (İşlerin hayırlısı orta yollu olandır) meseli, “وَلَا تَخَافُ بِهَا وَابْتِغِ بَيْنَ ذَلِكَ سَبِيلًا” (Namazında sesini pek yükseltme, pek gizli de okuma, bu ikisinin arasında mutedil ol)⁹⁶ ayetiyle; “لَا تَلُدُّ” ([Kâfirler] sadece ah-lâksız ve nankör çocuklar doğururlar)⁹⁷ ayetiyle özdeşleştirilmiştir⁹⁸ ki bu ayetler buldukları surelerin bitişi ifadelerindedir.

Öte yandan ilgili kaynaklarda “كَمَا تَدِينُ تُدَانُ” (Borç aldığın gibi borçlanırsın/eden bulur) meselinin mana bakımından muadili olarak “مَنْ يَعْمَلْ سُوءًا يُجْزَ بِهِ” (Kim bir kötülük yaparsa onun cezasını görür)⁹⁹ ayeti gösterilse¹⁰⁰ de, bu ayetle birlikte anılmayan ancak mana bakımından söz konusu meselle daha çok örtüşmesi ve form olarak da zaten bir meseli andırması münasebetiyle “فَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ خَيْرًا يَرَهُ وَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ شَرًّا يَرَهُ” (Kim

90 Zümer 39/27.

91 Bakara 2/286.

92 Sebe' 34/54.

93 Fâtır 35/43.

94 Necm 53/58.

95 Süyûtî, *el-İtkân*, 4:50-51; İbn Ma'sûm, *Envârü'r-rebi'*, 2:59-60.

96 İsrâ 17/110.

97 Nûh 71/27.

98 Ebû Mansûr Abdülmelik b. Muhammed es-Seâlibî, *Hâssü'l-hâs*, 1:18, 36; Süyûtî, *el-İtkân*, 4:48-49.

99 Nisâ 4/123.

100 Seâlibî, *Hâssü'l-hâs*, 1:24; Süyûtî, *el-İtkân*, 4:49.

zerre miktarınca iyilik yapmışsa onu görecektir. Her kim de, zerre miktarınca kötülük yapmışsa onu görecektir)”¹⁰¹ ayetlerini de bu kontekste bir *hüsnu’l-hâtîme* örneği olarak anmak gerekir.

5.1.5. Sure Sonlarının Söz Sanatlarıyla İç İçe Oluşu

Anlatım biçimi olarak Arap diline mündemiç olan belagat sanatının teorik tekâmülündeki baş mimarın Kur’ân’ı Kerîm olduğu tartışmasızdır. Kur’ân’ı Kerîm’de söz sanatları açısından derinlemesine ve etraflıca bir tasavvur ve tefekkür faaliyeti yapıldığında hiç şüphesiz belagat vecihlerinin en güzel ve en mükemmelleriyle varit olduklarına şahit olunacaktır.¹⁰² Bu vecihlere Kur’ân metninin herhangi bir yerinde rastlanabildiği gibi son ayetlerinde de bolca rastlanabilmektedir. Aşağıda başta teşbih olmak üzere kapanış ayetlerindeki söz sanatlarına bazı örnekleriyle kısaca temas edilecektir.

Sözü daha çarpıcı hale getirmesi, ahenk katması ve dinleyicinin ilgisini diri tutması münasebetiyle teşbih çeşitlerinden biriyle hitabı sonlandırmak edebiyat âlimlerinin *hüsnu’l-hâtîme* tasavvurları arasında zikredilmişti. Kur’ân incelendiğinde başta istiare ve temsili teşbih olmak üzere teşbih türleriyle biten sureler olduğu görülmektedir. Örneğin “وَلَوْ يُؤَاخِذُ اللَّهُ النَّاسَ بِمَا كَسَبُوا مَا تَرَكَ عَلَى ظَهْرِهَا مِنْ دَابَّةٍ” (Eğer Allah, insanları irtikâp ettikleri yüzünden çabucak cezalandıracak olsaydı, yerin sırtında hiçbir canlı bırakmazdı)”¹⁰³ ayetinde *istiare-i temsiliyye* mevcuttur. Şöyle ki, burada yeriküre, sırtında yaratıkları taşıyan devasa bir hayvana benzetilmiş, ancak benzetilen bu unsur hafzedilmiş ve onun levazımından olan “ظَهْرٍ (sırt)” kelimesiyle ona işaret edilerek *istiare-i mekniyye* yapılmış,¹⁰⁴ bu vesileyle yukarıda da geçtiği üzere iki önceki ayette *irsâl-i mesel*, burada da istiare icra edilerek kelimeler daha vurgulu bir tarzda hitama erdirilmiştir. Yine “إِنَّا عَرَضْنَا الْأَمَانَةَ عَلَى السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَالْجِبَالِ” (Gerçek şu ki, biz o emaneti göklere, yere ve dağlara arz ettik...)”¹⁰⁵ ayetinde büyüklüğü, şanınin yüceliği ve ehemmiyeti hususunda emanetin ağır yüklerden olduğu temsili olarak anlatılarak *istiare-i temsiliyye* yapılmış, böylece emaneti üstlenmenin özveri ve itina isteyen mühim bir konu olduğu, neticesinden korkulması gerektiği pekiştirilmek suretiyle¹⁰⁶ sure parlak bir biçimde son bulmuştur. Fetih suresinin son ayetinde ise Hz. Peygamber’e (s.a.s.) iman eden ve inananlar ile inanmayanlara karşı itidalli davranışlar sergileyerek çeşitli olgunluk emareleri gösteren ashabın; filizini parçalayıp çıkmış, gittikçe onu besleyerek hacmi büyümüş, gövdesi üzerine yükselmiş bir ekine benzetildiği metaforda çeşitli açılardan benzerlik ilişkisi kurulduğu için bir *teşbih-i temsili* örneği sunulmuştur.¹⁰⁷

101 Zilzâl 99/7 ve 8.

102 Abdülmüteâl b. Abdilvehhâb es-Saidî, *Buğyetü’l-İzâh li-Telhîsi’l-Miftâh fi ‘ulûmi’l-belâğa*, 4:714.

103 Fâtır 35/45.

104 Sâbüni, *Safvetü’l-tefâsîr*, 2:534.

105 Ahzâb 33/72.

106 Sâbüni, *Safvetü’l-tefâsîr*, 2:496.

107 Sâbüni, *Safvetü’l-tefâsîr*, 3:212.

Benzetme sanatıyla ilgili misaller yukarıdakilerle sınırlı değildir. Enâm ve Yâsîn suresi *latif istiâre*; Şuarâ, Tegâbün ve Tebbet *istiâre-i temsiliyye*; Sebe' *istiâre-i tasrihiyye*; Meâric, Mümtehine, Nâziât ve Fil *mürsel mücmel teşbih*; Müzzemmil ise *istiâre-i tebeiyye* sanatlarıyla sona ermektedir.¹⁰⁸

Kur'an'ın kapanış ayetleri incelendiğinde teşbih haricinde gerek bedî, gerek meânî ve gerekse teşbih dışındaki diğer beyânî unsurların varlığı da gözden kaçmamaktadır. Örneğin “فَبَشِّرْهُمْ بِعَذَابٍ أَلِيمٍ” (Öyleyse sen kendilerine acı dolu bir azabı müjdele!)¹⁰⁹ ayetinde anlamsal bedî sanatlardan *tehekküm* (alay) üslubu kullanılmıştır. Müjdenin uyarma yerinde kullanılması kâfirlerin bir nevi alaya alınması demektir.¹¹⁰ “وَمَا أَدْرَاكَ مَا يَوْمَ الدِّينِ ثُمَّ مَا أَدْرَاكَ مَا يَوْمَ الدِّينِ” (Din gününün ne olduğunu idrak eder misin sen? Evet, idrak eder nedir acaba o ceza günü-nü?)¹¹¹ ayetlerinde ise tekrar suretiyle meânî sanatlarından *itnâb* vardır. Bu, kıyamet gününün korkunçluğunu, anlatılamayacak ve hayal edilemeyecek kadar dehşetli olduğunu ifade etmek için yapılmıştır. Yine “يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا ارْكَعُوا وَاسْجُدُوا” (Ey inananlar! Rükû edin, secdeye kapanın)¹¹² ayetinde bir diğer beyân sanatı olan *zîkr-i cüz irâde-i küll* kabilinden *mecâz-ı mürsel* icra edilmiştir. Zira rükû ve secde namazın cüzlerindedir. Yani ayette namaz emredilmiştir.¹¹³ Bütün bunların yanı sıra; *mukabele*, *tibâk*, *secî*, *reddü'l-acüz ale's-sadr*, *cinas*, *kinaye*, *mecâz-ı aklî*, *ihtibâk*, *tağlîb*, *hasr*, *iltifât* ve *istifhâm-ı takrîrî* bir kısım surelerin sonunda icra edilen diğer söz sanatlarından sadece bir kaçıdır.¹¹⁴

5.2. Sure İçi Bölümlerde Hüsnü'l-Hâtîme

Son dönem bazı âlim ve araştırmacıların bazı mütalaaları incelendiğinde Kur'an'ı Kerim'de sure içi konu bitimlerinde de *hüsnü'l-hâtîme*nin gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Örneğin Tâhir b. Âşûr, Nisâ suresinin son ayetinden sözün artık son bulduğunun ilanı olarak söz ederken onun bir benzeri olarak sunduğu örneklerden biri de Musa'nın (a.s.) gizemli dostunun kullandığı şu ifade olmuştur:¹¹⁵ “إِشْتَهَ (bir türlü) sabredemediğin işlerin içyüzleri budur.”¹¹⁶ Bağlamı incelendiğinde Musa'nın (a.s.) kendisine yol-
daşlık ettiği esrarengiz dostuyla arasında olup bitenlerin gizemlerinin artık iyice çözüldüğü bir anda, adeta bir filmin final sahnesi misali kıssa bu ibareyle son bulmaktadır. Oysaki ibare sure sonunda yer almadığı gibi kendisinden sonra Zülkarneyn (a.s.) kıssası başlamaktadır. Tâhir b. Âşûr'un bu örneği vermesi ise onun *hüsnü'l-hâtîme*ye bakışının daha geniş kapsamlı

108 Sâbûnî, *Safvetü't-tefâsîr*, 1:401; 2:363, 515; 3:23, 347, 372, 424, 446, 492, 579, 593.

109 İnşikâk 84/24.

110 Sâbûnî, *Safvetü't-tefâsîr*, 3:513.

111 İnfîtâr 82/17, 18.

112 Hac 22/77.

113 Sâbûnî, *Safvetü't-tefâsîr*, 2:275, 3:504.

114 Bk. Sâbûnî, *Safvetü't-tefâsîr*, 2:295, 430, 3:347, 354, 389, 536, 549, 552, 570, 586.

115 İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 6:68.

116 Kehf 18/82.

olduğu ve sure içi konu bitimlerinde de yer yer söz konusu sanatın icra edildiğini düşündüğü anlamına gelmektedir.

Çağdaş araştırmacılardan Mecdî Vehbe ve Kâmil Mühendis ise *el-hâtimetü'l hikmiyye* kavramını, kıssa türü bir anlatının bir hikmetli söz veya mesel ile sonlanması şeklinde tarif etmişlerdir. Ardından cömert kişiyi konu edinen bir kıssayı bu kişinin cömertliğinin karşılığını daha hayatta iken alacağını “هَلْ جَزَاءُ الْإِحْسَانِ إِلَّا الْإِحْسَانُ” (İyiliğin karşılığı da ancak işte böyle iyiliktir)”¹¹⁷ ayetiyle veciz bir şekilde ifade etmek suretiyle sonlandırmanın bu kabilinden olduğunu açıklamışlardır.¹¹⁸ Ayetin bağlamına bakıldığında Rahmân suresinin sonunda olmadığı ve Rabbin makamına sonsuz saygı duyanlara takdim edilecek iki cennetin tasvirinin sona erdiği yerde bulunduğu, bu ayetten sonra ise konunun değişerek başka iki cennetin daha tasvirine geçildiği görülmektedir. Böylece yine sure içi bir bölümün veciz bir ibareyle, bir diğer ifadeyle *hüsnu'l-hâtime* ile bittiğine şahit olunmaktadır. Yine ayet-i kerimenin *hüsnu'l-hâtime*yle mükemmel uyumuna dikkat çekilmiş olan *irsâl-i mesel* kategorisindeki ayetler arasında anılması bu noktada başka söze hacet bırakmamaktadır.¹¹⁹

5.3. Ayetlerde Hüsnu'l-Hâtime

Meşhur Arap dili ve edebiyatı âlimi Asma'nin (ö. 216/831) kendi başından geçenlere dair aktardığı şu anekdot, özellikle uzun ayetlerin sonlarının ayet içi bağlam ile son derece uyumlu olduğunu ispatlaması cihetinden dikkate şayandır:

Yanımda bir bedevi varken Mâide suresini okuyordum. “... وَالسَّارِقُ وَالسَّارِقَةُ فَاقْطَعُوا...”¹²⁰ ayetinin sonunu olduğundan farklı olarak “وَاللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ” (Allah, çokça affedendir, çok acıyandır)” şeklinde okudum. Bunun üzerine o bedevî bana, “Bu kimin kelamı?” diye sordu. Ben de “Allah kelamıdır” dedim. O da, “Ayeti yeniden oku!” dedi. Yine aynı şekilde okudum. Daha sonra hatamın farkına vararak “وَاللَّهُ عَزِيزٌ حَكِيمٌ” (Allah mutlak güç sahibidir, hüküm ve hikmet sahibidir)” şeklinde doğrusunu okuyunca, “İşte şimdi doğru okudun” dedi. Dedim ki: “Yanlış okuduğumu nasıl anladın?”, O da, “Allah azîz ve hakîmdir ki hırsızlık edenin elinin kesilmesini emretti. Eğer gafûr ve rahîm olsaydı bunu emretmezdi” diye cevap verdi.”¹²¹

Bu meyanda Seyyid Kutub da gerek sure sonlarında gerek ayet sonlarındaki “وَهُوَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ” (O, her şeye hakkıyla gücü yetendir), “إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ” (Şüphesiz Allah, göğüslerin özünü hakkıyla bilendir)” gibi vurgulu ifade tarzlarının Kur'an'ın metin içi kontekstindeki

117 Rahmân 55/60.

118 Mecdî Vehbe ve Kâmil el-Mühendis, *Mu'cemü'l-mustalahâti'l-'arabiyye fi'l-luğa ve'l-edeb*, 156.

119 Bk. Süyûtî, *el-İtkân*, 4:51.

120 Mâide 5/38.

121 Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 11:357.

söz dizimine, bir diğer ifadeyle *siyak* ve *sibaka* son derece uyumlu olacak tarzda özellikle seçtiğinin altını çizmiştir.¹²² Esasen Asma'den aktarılan anekdot, hem insan fitratına yerleştirilmiş olan ve ona öğretilmiş olan idrak ve beyân kabiliyetini, hem de ayet sonlarının rastgele değil, olması gerektiği biçimde *hüsnü'l-hâtime* ile bittiğinin açık delilidir.

5.4. Vahyin Sona Ereceğini Bildirmesi Yönüyle Hüsnü'l-Hâtime

Kur'an'ın inen son ayetleri de *hüsnü'l-hâtime*ye konu olacak özelliktedir. Süyûtî en son nazil olan “وَاتَّقُوا يَوْمًا تُرْجَعُونَ فِيهِ إِلَى اللَّهِ ثُمَّ تُوَفَّى كُلُّ نَفْسٍ مَا كَسَبَتْ وَهُمْ لَا يُظْلَمُونَ” (Allah'a döneceğiniz ve sonra haksızlığa uğramadan herkesin kazancının kendisine eksiksiz verileceği günden korkunuz)¹²³ ayetinin ölümün kaçınılmaz son olduğunu bildirmesi yönüyle *bera 'atü'l-makta'* özelliğini taşıdığını vurgulamıştır. Yine o, son inen Nasr suresini de benzer özelliği münasebetiyle bu çerçevede değerlendirmiştir.¹²⁴ İlgili ayetlerin son inen ayetlerden olduğunu başka kaynaklar da desteklemektedir.¹²⁵ Nitekim Abdullah b. Mes'ûd (ra.) (ö. 32/652-53), Hz. Peygamber'in (s.a.s.) vefatını ve dünya ile içindeki her şeye veda edeceğini ima etmesi münasebetiyle Nasr suresinin *sûretü't-tevdî'* (veda suresi) olarak isimlendirildiğini belirtmiş, böylece kaynaklarda sure bu isimle de anılır olmuştur.¹²⁶ Bir diğer ifadeyle, surenin bu şekilde anılması lafızlarının artık ilahi sözün (vahyin) büsbütün sona ereceğini açıkça ima etmesinden kaynaklanmaktadır. Bunun en aşikâr delillerinden biri İbn Abbas'ın (r.a.) (ö. 68/687-88) sureyi işitince Hz. Peygamber'in (s.a.s.) vefat edeceğini anlayarak ağlaması, Hz. Peygamber'in (s.a.s.) onun ağlama sebebini öğrendiğinde kendisini doğrulaması ve kendisine pek çok ilim verildiğini teyit ederek onu takdir etmesidir. Sahabe de surenin, Hz. Peygamber'in (s.a.s.) vefatının yaklaşmış olduğuna delalet ettiği hususunda ittifak etmişlerdir.¹²⁷

Yine “الْيَوْمَ أَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ وَأَتَمَمْتُ عَلَيْكُمْ نِعْمَتِي وَرَضِيتُ لَكُمُ الْإِسْلَامَ دِينًا” (Bugün sizin için dininizi kemale erdirdim. Size olan nimetimi tamama erdirdim ve sizin için din olarak da İslâm'ı seçtim)¹²⁸ ayeti de vahyin son pasajlarından olduğu vurgulanan bir diğer ayettir. Rivayete göre tıpkı İbn Abbâs'ın (r.a.) Nasr suresindeki tavrı gibi Hz. Ömer (r.a.) de bu ayeti işitince ağlamış, Hz. Peygamber (s.a.s.) ise onun ağlama sebebini öğrendiğinde kendisini tasdik etmiştir.¹²⁹

Öte yandan Zerkeşi, Nisâ suresinin son ayetine ilişkin “Kendisiyle hâtime yapılması güzel oldu. Zira veda haccında inen hükümlerin sonuncusuydu” demektedir.¹³⁰ Dolayısıyla

122 Kutub, *et-Tasvirü'l-fennî*, 88; Faruk Tuncer, *Tenasüp İlmi Açısından Kur'an Sûrelerindeki Eşsiz Ahenk*, 206.

123 Bakara 2/281.

124 Süyûtî, *el-İtkân*, 3:367.

125 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1:323; Havvâ, *el-Esâs fi't-tefsîr*, 11:6732.

126 Ebüssüüd b. Muhammed el-İmâdî, *İrşâdü'l-'akli's-selîm ilâ mezâya'l-Kitâbi'l-Kerîm*, 5:587; Ebü's-Senâ Şihâbüddin Mahmûd b. Abdillâh el-Âlûsî, *Rûhu'l-me'âni fi tefsiri'l-Kur'âni'l-'azîm ve's-seb'i'l-mesâni*, 15:491.

127 Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 32:346.

128 Mâide 5/3.

129 Ebü'l-Hasan Burhânüddin İbrâhîm b. Ömer Bikâi, *Nazmü'd-dürer fi tenâsübi'l-âyat ve's-süver*, 6:17-18.

130 Zerkeşi, *el-Burhân*, 1:183.

bu da vahyin son inen ayetlerinden olması hasebiyle *hüsnü'l-hâtîme*ye uygun bir vakıa olma özelliğini taşımaktadır. Süyûtî'nin ise son inen hükümlerden olması ve her diri insanın ömrünün son demindeki durumuna ilişkin vasiyet ve miras gibi hükümleri taşıması cihetinden Nisâ suresinin son ayetini *hüsnü'l-hâtîme* olarak nitelemesi ise gerçekten takdire şayan ve aynı zamanda ilgi çekicidir.¹³¹ Tâhir b. Âşûr ise, bu ayetin son nazil olan ayet oluşunun kabul edilmesi halinde ulemanın derslerini “*والله أعلم* (Allah en iyisini bilir)” diyerek bitirmelerini, vahyin neticesini taklit etme temayülüne bağlayarak ilginç bir tespitte bulunmuştur.¹³²

Ayetler dikkatlice tekrar gözden geçirilirse sanatın en önemli kriterlerinden biri olan sözün artık bittiği hissini oluşması gerek Nasr suresinde gerekse ilgili ayetlerde fazlasıyla gerçekleşmiş olmaktadır. Özellikle Nasr suresinin anlamındaki Allah'ın nusreti ve fethin artık geldiği ve insanların topluluklar halinde onun dinine girdiği gibi hususlar bu kanaati daha fazla desteklemektedir. Bu da söz konusu sure ve ayetlerin *hüsnü'l-hâtîme* sanatının en güzide icralarından biri olduğunu göstermektedir.

Sonuç

Hüsnü'l-hâtîme sanatı, bedî sanatlar arasındaki mümtaz konumunu elde ettiği günden beri belagat âlimleri, edip ve şairlerce yoğun ilgiye mazhar olmuştur. Zira sanatın Arap edebiyatında çok sayıda farklı kavramla anılmış olması, ona olan ilgi ve verilen ehemmiyeti gösterdiği gibi, onun mevzubahis edebiyattaki yeri ve önemini de göstermektedir. Kavram çeşitliliğinin beraberinde getirdiği mesele ise, İbn Ebi'l-İsba', İbn Hicce ve İbn Ma'sûm gibi belagat âlimleri arasında sanatı teorik bazda ilk keşfedenin veya isimlendirenin kim olduğu noktasındaki anlaşmazlıkları olmuştur.

Hüsnü'l-hâtîme sanatı bazı Arap edebiyatı ve belagati âlimleri nezdinde yalnızca ilk keşfedeninin kim olduğuna dair bir belirsizliğe değil, aynı zamanda sanatın Cahiliye Dönemi şairlerince icra edilip edilmediği noktasında bir tutum farklılığına da yol açmıştır. Böylece İbn Reşîk ve Ebû Hilâl el-Askerî gibi klasik dönem edebiyat teorisyenleri Cahiliye Dönemi Arap şair ve şiirlerinin bu sanata nispetle konumları noktasında tamamen birbirine zıt bakış açıları sunmuşlardır. Esasen bu uzlaşmazlığın temelinde her ikisinin sanatta belirlemiş olduğu ölçütler olabilir. İbn Reşîk'in sanattaki temel ölçütü, son sözlerin şiir, nesir veya konuşmanın muhatapta artık bittiği hissini oluşturacak biçimde net olmasıyken, Askerî'nin ölçütü ise son sözlerin şiirdeki en güzel sözler olmasının yanı sıra ana konuyla da uyum arz etmesidir. Bir başka deyişle, İbn Reşîk sanata *berâ'atü'l makta'* kriteri cihetinden, Askerî ise *hüsnü'l-hitâm* veya *hüsnü'l-hâtîme* cihetinden bakmıştır. Dolayısıyla bugün için her iki bakış açısının *hüsnü'l-hâtîme*nin ortak ölçütleri arasında olmasına bakılmamasının gerekliliği ile birlikte bu iki tutumun telifi imkânsız değildir. Nitekim Cahiliye şairlerinin şiirlerinde bu

131 Süyûtî, *el-İtkân*, 3:366.

132 İbn Âşûr, *et-Tahrîr*, 6:68.

sanat her ne kadar uygulamaya konulsa da sayısının kayda değer olmadığı, hiç olmamıştır demenin de imkânsız olduğu, ancak bu noktadaki asıl şerefin muhdesûn denilen Abbâsî dönem şairlerine ait olduğu çıkarımını elde etmek mümkündür. Son tahlilde ise sanat şiir, nesir ve hitabet gibi Arap edebiyatının her türünde tarihin belli dönemlerinde etkin bir şekilde seferber edilmiştir.

Kur'an-ı Kerim'de *hüsnü'l-hâtime* denilince genel itibariyle surelerin son ayetlerindeki bitiş tarzları akla gelse de klasik dönemde Asmaî, Zerkeşi ve Suyûtî, modern dönemde ise Tâhir b. Âşûr, Seyyid Kutub, Mecdî Vehbe ve Kâmil Mühendis gibi âlim ve araştırmacıların tespit ve tutumlarına göre sure içi bölümler, ayet sonları ve vahyin son inen ayetleri çerçevesinde de sanatın tasavvur edilebileceği sonucuna ulaşılmıştır. Dolayısıyla özetle buldukları yerleri itibariyle Kur'an'da dört çeşit *hüsnü'l-hâtime*den söz edilebilmektedir. Ulaşılan bir diğer sonuç ise; bu sanatın zamanla teşekkül eden ana konuyla uyum, muhataba sözün biteceğini ihsas etme, *irsâl-i mesel*, *istiare*, *teşbih* vb. söz estetikleriyle sarmal oluşturma gibi birçok nitelikli kriterinin Kur'an'ın son sözlerinde fazlasıyla mündemiç olduğu hususiyetidir.

Yine sözün son kısmındaki tatlılığın en az baş kısmındaki tatlılık ve canlılık (*berâet-i istihlâl*) kadar mühim olduğu ve hatta bazı edebiyatçı ve âlimlerin de değindiği üzere ondan daha üstün olduğu araştırmada çıkarılan sonuçlardan bir diğeridir.

Kaynakça

- ‘Abbâs, Fadl Hasan. *İcâzü’l-Kur’ân*. Ammân: Cami’atü’l-Kudsî’l-Meftûha, 2007.
- Altüncü, Muhammed. *el-Mu‘cemü’l-mufassal fi’l-edeb*. 2. Basım. Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-‘İlmiyye, 1999.
- Âlûsî, Ebû’s-Senâ Şihâbüddîn Mahmûd b. Abdillâh. *Rûhu’l-me‘âni fi tefsiri’l-Kur’âni’l-‘azîm ve’s-seb‘i’l-mesâni* (nşr. Ali Abdülbârî Atıyye). 1. Basım. I-XVI. Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-‘İlmiyye, 1415.
- Aruçi, Muhammed. “Hâtîme”, *DİA*, 16:474.
- Askerî, Ebû Hilâl el-Hasen b. Abdillâh. *es-Sinâ‘ateyn* (nşr. Ali Muhammed el-Becâvî ve Muhammed Ebû’l-Fadl İbrahim). Beyrut: el-Mektebetü’l-‘Unsurıyye, 1419.
- Avnî, Hâmid. *el-Minhâcü’l-vâdîh li’l-belâğa*. I-V. Kahire: el-Mektebetü’l-Ezheriyye li’t-Türâs, t.y.
- Aynî, Ebû Muhammed Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed. *‘Umdetü’l-kârî fi şerhi Şahihi’l-Buhârî*. Beyrut: Dâru İhyâ’i’t-Türâsî’l-‘Arabî, t.y.
- Bekkâr, Yusuf Hüseyin. *Binâü’l-kasîde fi’n-nakdi’l-‘Arabiyyi’l-kadîm*. Beyrut: Dâru’l-Endelüs, 1982.
- Besyûnî, Abdulfettâh Feyyûd. *‘İlmü’l-Bedî‘*. Kahire: Müessesetü’l-Muhtâr, 2015.
- Bikâî, Ebû’l-Hasen Burhânüddîn İbrâhîm b. Ömer. *Nazmü’d-dürer fi tenâsübi’l-âyât ve’s-süver*. I-XXII. Kahire: Dâru’l-Kitâbî’l-İslâmî, 1984.
- Câhiz, Ebû Osmân Amr b. Bahr. *el-Beyân ve’t-tebyîn*. I-III. Beyrut: Dâr ve Mektebetü’l-Hilâl, 2002.
- Cürcânî, Ebû Bekr Abdülkâhir b. Abdirrahmân. *Esrârü’l-belâğa* (nşr. Mahmûd Muhammed Şâkir). Kahire: Matba’atü’l-Medenî, t.y.
- Cürcânî, Ebû’l-Hasen Ali b. Abdilazîz. *el-Vesâta beyne’l-Mütenebbî ve husûmih* (nşr. Muhammed Ebû’l-Fadl İbrâhîm), t.y.
- Desûkî, Muhammed b. Arafe. *Hâşiyetü’d-Desûkî ‘alâ Muhtasari’l-me‘âni li Sa‘düddîn et-Teftâzânî* (nşr. Abdulhamîd Hendâvî). Beyrut: el-Mektebetü’l-‘Asriyye, t.y.
- Durmuş, İsmail. “İntihâ”, *DİA*, 22:346-347.
- Habenneke, Abdurrahman b. Hasen. *el-Belâğatü’l-‘arabiyye*. 1. Basım. I-II. Dimeşk: Dâru’l-Kalem, 1996.
- Hacımüftüoğlu, Nasrullah. “Bedî” *DİA*, 5:320-322.
- Halebî, eş-Şihâb Mahmud b. Süleyman. *Husnü’t-tevellül ilâ sinâ‘ati’t-terassül*. Mısır: Matba’atü’l-Vehbiyye, 1881.
- Havvâ, Saîd. *el-Esâs fi’t-tefsîr*. 6. Basım. I-XI. Kahire: Daru’s-Selâm, 1424.
- Hillî, Safiyyüddîn Abdülazîz b. Serâyâ Safiyyüddîn Abdülazîz b. Serâyâ Aliyyü’s-Senbesî. *Şerhu’l-Kâfiyeti’l-bedi‘iyye fi ‘ulûmi’l-belâğa ve mehâsini’l-bedi‘* (nşr. Nesîb Neşâvî). 2. Basım. Beyrut: Dâru Sâdir, 1992.
- İbn Abdürabbih, Ebû Ömer Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed. *el-‘İkdü’l-ferîd*. 1. Basım. I-VIII. Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-‘İlmiyye, 1984.
- İbn Âşûr, Muhammed et-Tâhir b. Muhammed. *et-Tahrîr ve’t-tenvîr*. I-XXX. Tunus: ed-Dâru’t-Tûnusıyyetü li’n-Neşr, 1984.
- İbn Ebî’l-İsbâ‘, Ebû Muhammed Zekiyyüddîn Abdülazîm b. Abdilvâhid. *Tahrîru’t-tahbîr fi sinâ‘ati’ş-şî‘ri ve’n-nesri ve beyâni i‘câzi’l-Kur’ân* (nşr. Hifnî Muhammed Şeref). el-Cumhûriyyetü’l-‘Arabiyyetü’l-Müttehide, t.y.
- . *Bedî‘u’l-Kur’ân*. Kahire: Nehdatü Mısır li’t-Tabâ‘ati ve’n-Neşri ve’t-Tevzî‘, 1957.
- İbn Hicce, Takyüddîn Ebûbekr b. Ali el-Hamevî. *Hizânetü’l-edeb ve gâyetü’l-ereb* (nşr. ‘İsâm Şakyû). I-II. Beyrut: Dâr ve Mektebetü’l-Hilâl, 2004.
- İbn Ma’sûm, Sadrüddîn Ali Hân b. Nizâmüddîn el-Medenî. *Envârü’r-rebi‘ fi envâ‘i’l-bedi‘*. 1. Basım. I-VII. Bağdat: Matba’atü’n-Nu‘mân-en-Necefü’l-Eşref, 1969.
- İbnü’l-Arabî, Ebû Bekr Muhammed b. Abdillâh. *el-Mesâlik fi şerhi Muvatta‘i Mâlik* (nşr. Yusuf el-Karadâvî). 1. Basım. I-VIII. Tunus: Dâru’l-Garbi’l-İslâmî, 2007.
- İbnü’l-Esir, Ebû’l-Feth Ziyâüddîn Nasrullâh b. Muhammed. *Kifâyetü’t-tâlib fi nakdi kelâmiş-şâ‘iri ve’l-kâtib* (nşr. Nuri el-Kıysî, Hatem ed-Dâmin ve Hilâl Naci). Kahire: Mektebetü’s-Şâ‘ir Şefîk Cebrî, t.y.

- İbnü'l-Mu'tez, Ebü'l-Abbâs Abdullâh b. Muhammed. *el-Bedi 'u fi'l-bedi'*. 1. Basım. Beyrut: Dâru'l-Cil, 1990.
- Kalkaşendî, Ahmed b. Ali. *Subhu'l-a 'şâ fi sinâ 'ati'l-inşâ*. I-XV. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, t.y.
- Kayrevânî, Ebü Ali el-Hasen b. Reşik. *el-'Umde fi mehâsiniş-şi'r ve âdâbih* (nşr. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid). 5. Basım. I-II. Beyrut: Dâru'l-Cil, 1981.
- Kazvinî, Ebü'l-Meâlî Celâlüddin el-Hatib Muhammed b. Abdirrahmân. *Telhîsü'l-Miftâh* (nşr. Abdurrahman el-Berkûkî). Kahire: Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, 1904.
- Kutub, Seyyid. *et-Tasvîru'l-fenni fi'l-Kur'an*. 17. Basım. Kahire: Dâru's-Şurûk, 2004.
- . *Fi zilâli'l-Kur'an*. 32. Basım. I-VI. Kahire: Dâru's-Şurûk, 2003.
- Matlûb, Ahmed. *Mu'cemü'n-nakdi'l-'arabiyyi'l-kadîm*. Bağdat: Dâru's-Şuûni's-Sekâfiyyeti'l-Âmme, 1989.
- . *Mu'cemü'l-mustalahâti'l-belâgiyye ve tetavvuruhâ*. Lübnan: Mektebetü Lübnân, 2007.
- Müeyyed-billâh, Yahyâ b. Hamza el-Alevî. *et-Tirâzu li esrâri'l-belâğa ve 'ulûmi hakâiki'l-i'câz*. 1. Basım. I-III. Beyrut: el-Mektebetü'l-'Unsuriyye, 1423.
- Nüveyrî, Şihâbüddin Ahmed b. Abdilvehhâb. *Nihâyetü'l-ereb fi fünûni'l-edeb*. 1. Basım. I-XXXIII. Dâru'l-Kütüb ve'l-Vesâiki'l-Kavmiyye, 1423.
- Râzî, Fahrüddin Ebü Abdullah Muhammed b. Amr. *Mefâtihu'l-gayb*. 3. Basım. I-XXXII. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1420.
- Sâbûnî, Muhammed Ali. *Safvetü't-tefâsîr*. I-III. Kahire: Dâru's-Sâbûnî li't-Tabâ'ati ve'n-Neşri ve't-Tevzi', 1997.
- Saidî, Abdülmüteâl b. Abdilvehhâb. *Buğyetü'l-İzâh li-Telhîsi'l-Miftâh fi 'ulûmi'l-belâğa*. 17. Basım. I-IV. Kahire: Mektebetü'l-Âdâb, 2005.
- Sâlih, Subhî b. İbrâhîm. *Mebâhis fi 'ulûmi'l-Kur'an*. 24. Basım. Beyrut: Dâru'l-İlm-li'l-Melâyîn, 2000.
- Seâlibî, Ebü Mansûr Abdülmelik b. Muhammed. *Hâssü'l-hâs* (nşr. Hasan el-Emîn). Beyrut: Dâru Mektebeti'l-Hayâh, t.y.
- Süyûtî, Abdurrahman b. Ebibekr Celâleddin. *el-İtkân fi 'ulûmi'l-Kur'an* (nşr. Muhammed Ebü'l Fadl İbrâhîm). I-IV. Mısır: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 1974.
- Şahhât, Muhammed Abdurrahman. *Dirâse menheciiyye fi 'ilmi'l-bedî'*. 1. Basım. Mısır: el-Mektebetü'l-İskenderiyye, 1994.
- Tabâne, Bedevî. *Mu'cemü'l-belâğati'l-'arabiyye*. 3. Basım. Beyrut: Dâru'l-Menâra, 1988.
- Teftâzânî, Sa'düddin Mes'ûd b. Ömer. *el-Mutavvel şerhu Telhîsi Miftâhu'l-'ulûm*. 3. Basım. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2013.
- Tuncer, Faruk. *Tenasüp İlmi Açısından Kur'an Sürelerindeki Eşsiz Ahenk*. İzmir: Işık Akademi Yayınları, 2010.
- Üsâme b. Münkız, Ebu'l-Muzaffer Müeyyedü'd-devle Mecdüddin. *el-Bedi 'u fi nakdiş-şi'r* (nşr. Ahmed Ahmed Bedevî ve Hâmid Abdülmecid). el-Cumhûriyyetü'l-'Arabiyyetü'l-Müttehide, t.y.
- Vehbe, Mecdî, ve Kâmil el-Mühendis. *Mu'cemü'l-mustalahâti'l-'arabiyye fi'l-luğa ve'l-edeb*. 2. Basım. Beyrut: Mektebetü Lübnân, 1984.
- Ya'kûb, Emîl Bedî'î, ve Mişâl 'Asî. *el-Mu'cemü'l-mufassal fi'l-luğa ve'l-edeb*. 1. Basım. I-II. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1987.
- Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmud b. Amr. *el-Keşşâf 'an hakâiki ğavâmidi't-tenzil*. 3. Basım. I-IV. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1407.
- Zerkeşi, Ebü Abdillâh Bedrüddin Muhammed b. Bahâdır. *el-Burhân fi 'ulûmi'l-Kur'an* (nşr. Muhammed Ebü'l Fadl İbrâhîm). 1. Basım. I-IV. Beyrut: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-'Arabiyye, 1957.
- İmâdî, Ebüssüüd b. Muhammed. *İrşâdü'l-'akli's-selîm ilâ mezâya'l-Kitâbi'l-Kerîm* (nşr. Abdülkadir Ahmed Atâ). I-IV. Riyad: Mektebetü'r-Riyâdi'l-Hadis, t.y.